

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ**

Ахроров Ҳафиз Каримович

**ХАТТОТЛИК САНЪАТИ ВА
АРАБЧА ЁЗУВ ТУРЛАРИ**

Ўқув – услубий қўлланма

Самарқанд - 2014

УМС - 2014

Х. Ахроров. Хаттотлик санъати ва арабча ёзув турлари. Ўқув-услубий қўлланма. —Самарқанд:, 2014. — 96 бет.

СамДЧТИ ўқув-услубий кенгашининг 2014 йил 19 апрелда 4-сонли йиғилиш баёни билан тасдиқланган.

Мазкур ўқув-услубий қўлланма халқимиз ўтмиш меросининг араб алифбо турлари, ёзув усуллари ҳамда хаттотлик асосларини ўрганиш мақсадида тайёрланган. Ҳусусан ҳозирги вақтда ўрта асрлар хат ва мумтоз матнларни ўрганишга қизиққанлар ва талабалар учун бу қўлланма аҳамиятлидир. Шунингдек, келтирилган матнлар тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам илмий қимматга моликдир.

Ўқув-услубий қўлланма филология, таржимонлик ва тарих факультетларининг талабаларига амалий ва назарий машғулотларда фойдаланиш учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Назарий тилшунослик ва шарқ тиллари кафедраси катта ўқитувчиси т.ф.н. Ш.Зиёдов

Такризчилар: СамДУ илмий кутубхонаси, шарқ қўлёзмалари бўлими мудири, катта ўқитувчи Ш.М. Аминов, Назарий тилшунослик ва шарқ тиллари кафедраси мудири ф.ф.н. А.Туробов

Хаттот: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти илмий ходими, ф.ф.н. Сайфитдин Рафитдинов

СЎЗБОШИ

Ўрта Осиё халқлари бой маънавий ва маърифий меросга эга. Имом ал-Бухорий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад ал-Фарғоний, Баҳоваддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Маҳдуми Аъзам Даҳбедий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Саидризо Ализода каби машхур кишиларнинг номларини тиклаш, уларнинг ижодини тадқиқ этиш, асарларини чуқур ўрганиш айти пайтда ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

Талабалар ва ўқувчиларнинг маънавий-маърифий бойлигимизни яхши англашлари ва унинг аҳамиятини чуқур ҳис этишлари учун ушбу матнларни жамладик. Сабаби, мухтарам ўқувчилар адабиёт, тарих, фикҳ илмлари қадимдан тараққий этганини далиллар асосида билсинлар. Бундай манба ва матилар, атамалар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Биз ўрта асрларда кучли ҳуқуқ ва қонунчилик илмига эга эканлигимизни бизгача етиб келган ва жаҳонга машхур бўлган қатор илмий асарлар, ҳуқуқ ва қонунчилик соҳасини юксакларга кўтарган. Олимларимиз номларини мисол тариқасида келтиришни исботлашни жоиз деб билдик.

Республикамиз кутубхоналарида олимларимизнинг фикҳ соҳасига доир кўплаб асарлари сақланмоқда. Жумладан, Исҳоқ бинни Иброҳим аш-Шоший ас-Самарқандийнинг (937 ўл.) “Китоб ул- усул”, Абулайс Наср бинни Муҳаммад бинни Аҳмад Иброҳим ас-Самарқандийнинг (985 ўл.) “Хазинат ул фикҳ”, Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Ал-Бухорийнинг (1129 ўл.) “Хазинат ул- фатовий”, Ҳисомиддин бинни Абдулазиз ал-Бухорийнинг (1141 ўл.) “Китоб ул-воқеот”, Нажмиддин Абу Яъқуб Юсуф, бинни Аҳмад бинни Абубакр ал-Хосий ал-Хоразмийнинг XIII аср бош.яш.) “Фатовий ул-суғро”, Абубакр Муҳаммад бинни Аҳмад ас-Самақандийнинг

(туғ.1145 й.) “Мизон ул-усул фи натоиж ул-укул”, Тохир бинни Абдуррашид Ифтихориддин ал-Бухорий (1147 ўл.) “Хулоса ул-фатовий”, Насриддин Абулкосим Муҳаммад бинни Юсуф бинни Ал-Ҳусайн ал-Мадинийнинг (1161 ўл.) “Мултафити Носирий”, Бурҳониддин Маҳмуд бинни Аҳмад ас-Садр уш-Шоҳид ал-Бухорийнинг (1174 ўл.) “Ал-муҳит ул-бурҳон”, Фаҳриддин Ҳасан бинни Мансур бинни Мансур бинни Маҳмуд ал-Узжандий ал-Фарғонийнинг (1196 ўл.) “Фавоижд ул-қозихона”, Бурҳониддин Али бинни Абубакр бинни Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний ар-Риштонийнинг (1197 ўл.) “Ал-ҳидоя” ва “Бидоят ул-мубтадий” каби нодир асарлари ва яна бошқа юзлаб муаллифларнинг асарларини келтириш мумкин.

Қонунчилик ва бу илмга мансуб бўлган матнлар, қозихона ҳужжатлари ўқишда жуда қийин хат услубида ёзар эди. Хусусан, таълиқ шикастаи таълиқ, настаълиқ ва унинг шикаста усули пайдо бўлгандан кейин юридик ва қонунчилик илмини юритишда мазкур хат услублари равақ топди. Юридик ҳужжатларини ёзиш ва ўқиш, унинг матн услуби жуда қийин бўлгани сабабли, қўлланмани охирида баъзи ҳужжатлар-васиқаларнинг ўқиш ва ёзиш учун унинг шарҳи берилган.

Матнда келтирилган ёзув турларининг асосий қисмини муаллифнинг шогирди, ҳозирги пайтда таниқли матншунос ва шарқшунос олим Сайфитдин Рафитдиновга бағоят, чиройли хат билан кўчирганлиги учун унга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Муаллиф.

Биринчи маъруза

КУФИЙ, НАСХ, МУҲАҚҚАҚ, РАЙҲОНИЙ ЁЗУВ УСЛУБЛАРИ

Куфий. Куфий хати усули араб ёзувининг биринчи энг қадимий тури ҳисобланиб, бошқа хат усуллари шу асосда пайдо бўлган. Куфий усулининг энг қадимий ёдгорликларидан бири сифатида мелодий 328 - йилга тааллуқли бўлиб, тошга битилган ёзув Аннаморо (Сурия) қасридан топилди. Исломдан кейин араб ёзуви жуда тез оммалаштирилди, кўп халқларнинг ёзувлари йўқ қилиниб, бу ёзувлар ўрнини араб ёзуви эгаллади.

Дастлаб икки араб хат тури мавжуд бўлган: расмий “куфий” ва оддий “насх” усули. Кейинги даврлар бу икки хатнинг вужудга келиши хусусида нотўғри қарашлар пайдо бўлган. Ўрта аср тилшунос олимлари араб ёзувини, хатнинг вужудга келишини ислом дини билан боғлайдилар ва куфий хатини биринчи араб ёзуви намунаси деб, Куфа шаҳрида пайдо бўлганини эътироф этадилар. Мумтоз “олтилик” хатларини эса шу услубдан вужудга келган деб ёзганлар. Илмда “куфий” хати араблар учун ислом дини пайдо бўлган вақтдан аввал ҳам мавжудлиги исботланган. У вақтларда ҳали Куфа шаҳри йўқ эди. Куфа халифа Умар даврида, эрамининг VII асрида асос солинган шаҳар эди.

“Куфий” хатига бу ном шартли тарзда берилган. Куфий хат ҳарфлари Сурия ёзуви алифбоси билан ўхшашлиги, хатнинг сон жиҳатлари ва мазкур алифбо ҳарфларининг ўрни жиҳатидан бир хил эканлигини ҳисобга олиб, бу хатнинг пайдо бўлишини Суриядаги “эстрагелло” хатидан келиб чиққан деган хулосага келиш мумкин. Бу хат семит хатлари турига киради. Кейинрок

Марказий Арабистондаги изланишлар шундан гувоҳлик бердики, эрамизнинг биринчи асрларида Арабистон атрофида набатий хати муомалада экан. Охириги тадқиқотларнинг кўрсатишича, араб хатининг набатий хати билан яқин қариндошлик жиҳатлари бор экан. Мушоҳадалар шуни кўрсатмоқдаки, набатий хат усули “эстрагелло” ёзувига ўхшашлиги кўпроқ экан.

“Куфий” хати ҳарфлари тўғри ва бурчакли шаклда акс эттирилгани қонуний характерга эгадир. Бу хат ростхат усули ва ўзининг чиройли нақшлари билан ҳашамат ва тантанадан дарак беради.

Авваллари бошқа бурчакли хатнинг вужудга келиши ҳақида аниқ фикр йўқ эди. XIX асрнинг бошларига қадар ўрта аср муаллифларининг фикрлари асосида бурчакли хатларни куфий хатлардан II ё III асрда чиққан деб ҳисобланган, баъзилар эса X мелодий асрда хаттот ва вазир Абу Али Муҳаммад ибн Муқла (888-940) томонидан қайта ишлаш натижасида вужудга келган деб ҳисобланганлар. Мисрда 1825 йилда араб папируслари топилди. Бу топилмалар ҳижрий I (VII аср бошлари) асрга тааллуқли экан. Яъни ислом пайдо бўлишидан олдин ҳам “наسخ” хати бор экан ва бу хат куфий хатининг қайта ишланиши натижасида вужудга келган бўлиб “наسخ” услубдаги ҳарфлар араб ёзувининг мустақил усули экан. Бу ҳарф ҳам набатий алифбосига бориб тақалади.

Дастлаб араб ёзуви алифбоси 22 та ҳарфдан иборат бўлиб, аломатлар – белгилар қўйиш семитий тартиби билан келган ва “абжадий” номини олган. Унда ҳамма ҳарфлар қатъий равишда ўз кўринишига эга эмас эди. Масалан “жим”, “х”, “ҳ”, “б”, “т”, “р”, “з” ва бошқа ҳарфлар дастлабки вақтда нуктасиз кўринишда бўлган. Бу эса табиий равишда ўқувчига қийинчиликлар туғдирган. Ўқиш жараёнини осонлаштириш мақсадида биринчи ҳижрий аср ўрталарида сурияликлар ва бир қатор

аломатларни нуқталар шаклида қабул қилганлар. Нуқталар сони биттадан учтагача бўлиб, ҳарфларнинг усти ва ё пастига қўйилар эди. Бу нуқталар (яъни ҳарфлар ранг жиҳатидан бир хил), қўшимча аломатлар сифатида, ҳарфларни тушуниш учун хизмат қилган, аммо улар товуш ифодалаш жиҳатидан ҳар хил бўлган. Улар нуқталардан фойдаланиб кейинчалик яна 6 та ундош ҳарф қўшадилад. Бу ҳарфларсиз араб фонетикасининг барча нозикликлари ўз ифодасини топмайди. Бу янги аломатлар группаси “с”, “х”, “з”, “қ” ундошларининг нозикли томонларини тушунтириб берар эди, яъни бу товушларни талаффуз этиш жуда қийин эди. Бу аломатларни ифодалаш учун махсус белгилар ихтиро этиш зарур эмас эди. Мавжуд 22 ҳарфлар ва қўшимча 6 та ҳарфлардан фойдаланиш кифоя бўлиб, фақат нуқталардан фойдаланиш керак бўлган. Шундай қилиб, араб алифбоси ҳарфлари 28 тага етди. Бунга қўшимча равишда аломатлар сони ва унинг ташқи кўриниши илова этилди. Келгусида ҳамма ҳарфни, бир қаторда, бир тартибда қўйиш тараққий топти. Бу ҳолат ҳозиргача шу тартибда сақланиб қолган.

Ўрта асрлар муаллифлари хат тарихининг тараққиёти хусусида тадқиқотлар олиб борганлар. Аммо уларнинг дунёқараши, таълимоти ҳар хил эди. Шунга кўра улар ўз қарашларига таянган ҳолда куфий хатининг келиб чиқиши, унинг тараққиёти, хатнинг услубий характери кабиларни тушунтириб берганлар. Ғарб мамлакатларига ўхшаб Шарқда ҳам хатнинг келиб чиқишига диний тус бериб, худодан билганлар. Масалан, ўрта аср муаллифлари қадимги араб хати бўлмиш “куфий”нинг тараққий этганини Абу Толиб шахсиятига боғлаб талқин этганлар ва манбаларда баъзан у моҳир хаттот ва шу хатнинг асосчиси эканлиги таъкидланган. Жумладан, XVI асрнинг йирик хаттоти ва хаттотлик санъатида оид рисола эгаси Султон Али Машҳадий, олдинги араб манбаларга таяниб

ёзади: “Муртазо (яъни Али) куфий хатига асос солган эди ва унинг тараққиёти ва ривожланишига сабабчи эди. Бошқа кашф этилган барча хатлар, билгилки куфий хатидир”.

Насх хат услуби. Ҳозирги вақтгача бу усулдаги хат ижодкори ким эканлиги илмий жиҳатдан ўз исботини топмаган бўлса-да, аммо ўша вақтдаги муаллифларнинг кўпчилиги куфий хат ижодкори деб Ибни Муқлани (888-940) кўрсатадилар. Ибни Муқла бу тарз хатни, яъни насх усулини “сулс” усулидан чиқарди, деб қайд этадилар. Ҳозирги тадқиқотчиларнинг баъзилари эса Ибни Муқладан олдин ҳам бу хат усули бор эди, деган фикрни айтадилар. Яна улар насх “сулс” услубидан эмас, балки “муҳаққақ”дан чиқарилганлигини таъкидлайдилар. Баъзи олимлар эса “Насх” хат ёзув жиҳатдан иккинчи хат сифатида “куфий” усули билан бир вақтда майдонга келган” деган фикрни илгари сурадилар. Ҳар ҳолда Ибн Муқладан олдин “насх” истилоҳи ҳеч бир манбада зикр этилмаган.

Бу хат усули жуда тезлик билан машҳур бўлди, куфий хат усулини муомаладан чиқарди ва унинг ўрнини эгаллади. Шунинг учун унга “насх” номини бердилар. “Насх” сўзи луғатда йўқотиш, бошқа қилиш, йўқ қилиш, кўчириш маъноларини билдиради. “Насх” хати чиройли, ўқишга осон ва ёзув сифатида ҳамма ҳарфлар тўла, ҳамда муайян мутаносиблик билан ёзилар эди. Яна жим, хо, хо ҳамма жойда бир хил келар эди. Ҳарфларнинг бу тарздаги тўлиқлиги насхнинг соддалигини таъминлаган.

“Насх” хат услуби XII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб савдо – сотик ривожланиши натижада, кўшни мамлакатларга тарқалди ва тараққий топди. Бу борада хаттотлар ҳам ўз маҳоратларини кўрсатдилар. “Насх” усулини қайтадан ишлаш натижасида бир қатор бошқа хат ҳам вужудга келди. “Насх” хатининг тараққиёти учун Ибн

Мукладан кейин бошқа хаттотлар Ибн Баввоб ва Ёкут Мустаъсимийнинг хизматлари катта бўлган.

Араблар дастлаб ўнли ҳарфларсиз ёзардилар. Кейинроқ араб бўлмаган халқларнинг хато қилмасликлари учун махсус аломатларни жорий этдилар. Улар ҳарфларнинг устида ва пастида нуқталарга ўхшаган иловаларни қўйган. Аммо ҳарфлар учун қабул қилинган нуқталарни фарқ қилиш учун бошқа ранглардан ҳам фойдаланишган.

Турли олимлар араб алифбосига, ўз фонетикасига мос қилиб бир нечта алоҳида аломатларни илова қилганлар. Форсийзабон ва туркийзабон халқлар ҳам шу хат билан ёзганлар. Шубҳасиз, қарийб ҳамма тиллар ўз алифбоси ва талаффузига эга эди. Қайд этиш керакки, насх усули Ёкут Мустаъсимийдан кейин ўзгармади. Фақат XX асрдан Миср шоҳи Малики Фуод I араб хатига бош ҳарф ва китобат аломатларидан фойдаланишни хоҳлади. Бунинг учун хаттотлар орасида танлов эълон қилди.(1929 йиллар). Комиссия хаттот Муҳаммад Афандийнинг “хуруфи тож” номли ихтиросини мактабларда жорий эттирди, аммо кейинроқ хат ва хаттотлик мутахассислари бу ишнинг тараққий этишини хоҳламадилар ва давомчи топилмади.

“Насх” усули минг йилдан ортиқ вақт мобайнида маълум эди, шу сабабдан ҳам бу соҳанинг кўп хушнавис хаттотлари вужудга келди. Алалхусус, бу уч улуг устозлардан бошқа яна Қобус бин Вушмагир, Абу Юсуф Гулпойгоний, Ҳамдуллоҳ Бухорий, Аҳмади Туркистоний, Аҳмад Найрезий ва бошқалар ўз маҳоратларига эга эдилар.

Муҳаккақ хат услуби. Бу услуб куфий хатидан ҳосил бўлган. Муҳаккақ сўзининг асл маъноси “ошкор бўлган”, “ ҳақ қарор топган” деганидир. Луғатда эса тушунарли, возеҳ деб изоў берилган. Шу сабабдан “муҳаккақ” деб номланган бирор бир ҳарфнинг “ҳаққи соқит” бўлмаган, яъни ҳарфнинг бирор бир элементи

тушиб қолмаган. Баъзи манбалар “муҳаққак” усулининг яратилишини Ибн Муқла номига нисбат берадилар, аммо илмда бу фикр тасдиғини топмаган. “Муҳаққак” усули Ибн Муқладан олдин ҳам маълум бўлган ва Ибн Муқла фақат бу ёзув усулини оламга машҳур қилган шахс бўлган. “Муҳаққак” ёзуви аббосийлар халифалиги бошларида пайдо бўлган ва тараққий этган. “Муҳаққак” ёзув усули “куфий” ёзувидан осонроқ ва чиройли кўринишга эга бўлган. Унда ҳамма ҳарфларнинг кўриниши тўлиқ ва устувор бўлиб, чигил ва қисқаликдан узоқ эди.

“Муҳаққак” хат усулида алиф, коф (баландликда) ва вов, дол, зол, ро, зо, мим, нун, йоларни узунроқ ёзар эдилар ва уларда яримдоира қисми йўқ эди. “Муҳаққак” хат усули пайдо бўлгач кўп китобларни шу усулда ёза бошлаганлар. Бу хат услубининг ижодкори маълум эмас. “Сулс” хат усули вужудга келгандан кейин муҳаққак аста-секин ўз ўрнини унга бўшатиб берди. Бунинг сабаби шундаки, муҳаққак сулс усулига яқин эди. Кўп матнлар сулс, муҳаққак ва райҳонийнинг аралаштирилган усулида ёзилар эди. Бу усулнинг ноқулай бўлганлиги яна бир жиҳати шу едики у қоғозда кўп жой оларди ва ёзишда кўп вақт сарф бўлар эди. Аммо тез ёзиш ва ўқишга осон бўлганлиги билан бошқа услубдаги ҳарфлардан фарқ қилади.

Муҳаққак усулининг машҳур хаттотларидан Маъмун Аббос давридаги дорулиншо раиси Аҳволий Муҳаррир бўлган. Яна Муқла Байзовий ва биродарлар Абдулло ва Ибн Баввоб, Ёқут Мустаъсимий, Ҳамдуллоҳ Бухорий (ваф. 1520) ва ўғиллари Мустафо Дада, устод Абдуллоҳи Ҳисорий (ваф. 1540) ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Райҳоний хат услуби. Райҳоний хат услуби “муҳаққак” усулидан вужудга келган. Кўп жиҳатлардан муҳаққак усулига ўхшашлиги бор. Бу хат усулида ҳам алиф, лом, коф ҳарфлари баландликка ва вов, дол, зол, ро,

зо, мим, нун, йо ҳарфлари узунроқ ёзилади ва уларда яримдоира қисми мавжуд эмас. Бу хат куфий хатига нисбатан жуда содда ва чиройли эди. Ҳатто муҳаққакқа нисбатан ҳам чиройли хат туридир. Бу хат усулини райҳонга ўхшаб ранги ҳам, ҳиди ҳам ёқимли, чиройли деб рамзий маънода райҳоний деб аталган. Мутахассислар райҳоний хати яратилишини улуғ хаттот

Ибн Баввоб номи билан боғлайдилар. Бу хатни ҳам Ёкут Мустаъсимий ва унинг шогирдлари тараққий эттирган. Бу хат ҳам “муҳаққак” усулига ўхшаб “сулс” усули пайдо бўлгандан кейин аста-секин ўз ўрнини унга бўшатиб берди берди. Бунинг сабаби райҳоний хат услубида вақт ва қоғоз кўп керак бўлар эди. Бу хатнинг машҳур хаттотлари Ибн Баввоб, Ёкут Мустаъсимий, Аҳмад Сухривардий, Абдулло Ҳисорий ва бошқалар эдилар.

¶ **Ўқув – услубий топшириқ ва саволлар:**

- ¶ 1. Дастлаб VII асргача қайси араб хат тури мавжуд эди?
2. X асргача куфий хат услубини ким қайта ишлаган?
3. Дастлаб араб ҳарфлари нутасиз эди. Уларнинг номларини айтинг.
4. “Насх” услуб хати қайси даврдан бошлаб ривожлана бошлади?
5. “Муҳаққак” ва “райҳоний” атамаларининг луғавий маноларини айтиб беринг.

Таянч сўз ва бирикмалар

Куфа, абжадий, нукталар ва ранглар, йўқотиш, йўқ қилиш, кўчириш, ошкор бўлмоқ, ҳақнинг қарор топиши, чиройли, ҳиди рамзий маънода хушбўй, яхши.

Иккинчи маъруза

СУЛС, ТАВКЕЪ ВА РИҚОЪ ЁЗУВ УСЛУБЛАРИ

Сулс ёзуви. Юқорида айтганимиздек, аббосийлар даврида араб хати тараққий этди, ривожланди ва кўп ўзгаришларга учради. У даврда 35 хилдаги хат мавжуд эди ва ҳар бир хат тури муайян ишларни бажариш учун мўлжалланган. Масалан, баъзилари диний китоблар учун, баъзи бири идора ишлари учун, баъзи бири бадий асарларни ёзиш учун, баъзилари халифат фармонларини ёзиш учун қўлланилган. Ҳатто баъзи хатлардан фақат бу ё у гуруҳ аҳолисигина истифода этиши мумкин бўлган. Масалан, халифа амалдорлари “раёсат” услуби билан мукотаба қилар эдилар, вазирлар ва бошқа амалдорлар (султондан бўлак) сулс услуби хати билан нома (хат) ёзар эдилар, аммо султонга мансур қалами билан мукотиба қилар эдилар.

Хат турлари учун Маъмун топшириғига кўра ислохот ўтказилган ва бу ислохот ижобий баҳоланган. Аммо бугун у хатлардан санокли намуналар қолган.

Юқорида айтганимиздек, араб ёзувининг илоҳий куч билан боғлиқ бўлганлиги хусусидаги фикрлар бурчакли “сулс” хатига ҳам тегишли. Масалан, “ситта” – олтилик хатни X аср араб хаттоти Ибн Муқла номи билан боғлайдилар. Ибн Муқла маълумотига кўра, Али ибн Абу Толиб унинг тушига киради ва шундан кейин Ибн Муқла бу хатни ихтиро қилади. Янги ихтиро бўлган хатлар “куфий” асосида тузган деб, уларнинг юзага келишини диний нуқтаи назардан шарҳлашган. XVI асрдаги бошқа маълумотларга қараганда, ёзувнинг вужудга келиши турли ривоят қаҳрамонлари номи билан боғланади.

Уларнинг фикрича, биринчи ҳарф яратувчилари Одам ва Идрис пайғамбарлар бўлган. Улар “муқла” усули билан ёзар эдилар. Бу хат усули “куфий”га қадар бор эди. Уммавийлар даврида куфий хати вужудга келган бўлиб уни Али ибн Абу Толиб яратган экан. Кейинроқ аббосийлар даврида Ибн Муқла номли шахс бу хатни ҳар томонлама ривожлантирди. Унинг ўғиллари Али ва Абдулло отаси касбини мерос тариқасида қабул қилганлар. Улар аста-секин хатнинг асос ва қонунийатларини майдонга келтирганлар.

Шу тариқа хатнинг олти усулидан Али “муҳаққак” усулида, Абдулло эса “наسخ”да машҳур бўлганлар. Кейинроқ бир муаллифнинг (XVI аср манбаларида) хабар беришича, бу хат усулларини яхши ўзлаштирган киши Ибн ал- Асад, кейин эса мазкур усул Ибн Баввоб номи билан машҳур ҳам бўлган. Хаттот Ибн Муқла ўғиллари ҳам ёзувни тараққий еттирдилар. Унинг шогирдларидан бири Жамолiddин Ёкут Мустаъсимий хатнинг ёзув услубини, найқаламни такомиллаштирди. У хаттотлик санъатининг қонунийатларини яратди, яъни хаттотлик санъати назарияси ва амалиётини ишлаб чиқди.

Сулс хати келиб чиқиши, тарихига шундай шарҳ берадилар: сулс араб тилидан олинган сўз бўлиб, учдан бир қисм деганидир, яъни бу усулда ҳарф ёзилишининг учдан бир қисми қийшиқ, бурчакли ва учдан икки қисми тўғри ва доира-шаклида ёзилиш мутаносиблиги учдан бир қисмга баробар бўлиши керак. Шу хусусият бу хатнинг услубини вужудга келтирган. Сулснинг муҳаққак ва райҳонийдан фарқ қиладиган хусусияти шундаки, сулс кўпинча доира ва давра шаклга мойилдир. Ҳарфларнинг бирлик шакллари, яъни алиф, жим, итқи, коф ва лом “сарак” (яъни ҳарфлар нукта андозаси билан юқоридан пастга ва ўнгдан чапга қараб ўлчанади) қўяр эдилар. Бо, то,

со, ва шунга ўхшаш ҳарфларга, сўзнинг бошида келганда баландроқ тишча қўйиш керак эди.

Сулс икки хил бўлади: сақил (оғир) ва ҳафиф (енгил). Бу икки ҳарфнинг фарқи шундаки, сақил ҳарфларининг узунлиги қаламнинг 7 нуқта андозасига тенг бўлиши ва ҳафиф эса қаламнинг 5 нуқта андозасига тенг бўлиши керак.

Сулс услуб хати аббосийлар даврида юзага келгани сабабли деярли барча хаттотлар бу усулда маҳоратли хаттот эдилар ва қўплари устозлик даражасига етганлар. Аммо сулс услуб хатининг ривожланиши ва равнакида Ибн Муқла, Ибн Баввоб, Юсуф Иброҳим Сағзий ва Ёкути Мустаъсимийларнинг ҳиссаси жуда катта эди.

Тавқеъ, риқоъ, губор, мусалсал кабилар сулс хатларининг бошқа тури эди. Улардан “мусалсал” тури ниҳоят қийин бўлган, чунки уларда барча сўзлар бир сатрда, занжирга ўхшаган ҳолда (яъни силсила тарзида) бир-бирига уланиб кетган.

Тавқеъ ёзуви. Тавқеъ хати ярим қисми паҳн (ёйма) ва ярим қисми доира шаклда. Бу хат маъқалий ва куфий ҳарфларига ўхшайди. Қозилар қозихона ҳужжатларини тавқеъ услуби билан ёзганлари учун бу усулни тавқеъ номи билан тилга олар эдилар.

“Тазкират ул- хаттотин” номли асар муаллифининг ёзишича, қозилар ва ҳокимлар ҳужжатларни тавқеъ усулдаги хат билан ёзиб имзо қўйганлар. Идора ва маҳкамаларда ҳам фармонлар, мактублар, қўлёзмалар тавқеъ услубида ёзилиб имзо қўйилган.

Тавқеъ сўзининг маъноси — олий фармон, шох фармони, имзо, муҳр маъносида келади. Шу сабабдан шох фармонини тавқеот, қозилар фармонини қазавот деб атаганлар. Бу хат усулининг ихтирочиси маълум эмас, аммо кейинги баъзи манбаларда айрим ишоралар борки, бунга кўра, тавқийхат усулининг ихтирочиси XIII асрда

Бағдодда туғилган шоир ва хаттот Абулфазл Ҳазини Диноварийдир. Бу хатнинг ривожланишига машхур хаттотлар Ибн Муқла, Ибн Баввоб, Ёкут Мустаъсимий, Абулфазл Ҳазини Диноварийлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Риқоъ ёзуви. Риқоъ сўзи араб тилидан олинган бўлиб, кўплик формада келган, бирлик формаси руқъадир ва маъноси қоғоз парчалари, мактублар маъносида ишлатилади, бошқача қилиб айтганда руқъа деганда тери парчасида ёзилган хат ҳам тушунилади, чунки қадимда теридан қоғоз ўрнида фойдаланилган.

Бу хат тавқеъ усулидан вужудга келиб, тез ёзар хусусиятга эга эди. Ўрта Осиёда бу тез ёзар ёзувидан хат ва расмий мактубларни ёзишда фойдаланганлар. Кейинроқ эса диний ёзувларнинг сарлавҳа қисми, асарнинг мундарижалари ва қўлёзмаларнинг баъзи жойларида ҳам ишлатишган. Бу ёзув услубининг кўп ҳарфлари бир- бири билан кандакорлик усулида боғланади.

Риқоъ хатининг ихтирочилари ҳам маълум эмас. Аммо бу хатни шоир ва хаттот, XIII асрда Бағдодда туғилган Абулфазл Ҳазиний Диноварий бўлган деган қарашлар мавжуд.

Ўқув - услубий топшириқ ва саволлар

1. Нима учун бу хат усули “сулс” атамаси билан номланган?
2. Икки хил сулс ҳарфларининг номларини айтинг ва уларнинг фарқларини тушунтиринг.
3. Тавқеъ ёзув услуби ҳақида маълумот беринг. Бу хат услуби қайси жойларда ишлатилади?
4. Тавқеъ сўзининг луғавий маъноларини айтиб беринг.
5. Тавқеъот ва қазавот сўзлари қайси вақтда ишлатилади?

6. Риқоъ сўзининг маъносини айтиб беринг. Бу хат услуби қайси жойларда ишлатилади?

Таянч сўз ва бирикмалар

Учдан бир қисми бурчакли, учдан икки қисми тўғри ва доира шаклида, сақил (оғир), хафиф (енгил), паҳн (ёйма), фармонлар, мактублар, олий фармон, шох фармони, имзо, муҳр, руқъа (қоғоз парчалари), тери парчалари, тери – қоғоз.

Учинчи маъруза

ТАЪЛИҚ ВА ШИКАСТАИ ТАЪЛИҚ ЁЗУВ УСЛУБЛАРИ

Таълиқ услуби. Яқин Шарқда узоқ йиллар турли мумтоз хат усулларида, фойдаланишган. Кўп вақт расмий “наسخ” усули амалда бўлиб келган. Аммо бу усул тез ёзар эмас эди ва қоғозда кўп жой оларди. Шу сабабли ҳам, XIV асрдан бошлаб жамиятнинг маданий талабларига жавоб бера олмай қолди. Адабиётнинг ривожланиши қўлёзмаларга бўлган талабни ҳам кучайтирди, маданий-маънавий ўсиш адабиёт ва тарих асарларига оид кўчириш техникасига талабни кучайтирди, шунинг учун тез ёзар янги хат усули- “таълиқ” майдонга келди. Аввалда бу хат усули девонхонада расмий ишларда (идора, котибият), идора, ҳужжат, ҳисоб-китоб ишларида, подшоҳ саройи қошидаги устахона ишларида, тарих ва катта насрий асарларни яратишда ишлатила бошлаган. “Таълиқ” усули алоҳида асарларни кўчириш учун фойдалангани сабабли, бу усул хатни “нома” атамаси билан ҳам тилга олганлар.

XV аср бошларида маданий ҳаётнинг ривожланиши ва рағбат бадий қўлёзмалар ёзувига ўзгартириш киритиш - янги хат усулини яратиш эҳтиёжини юзага келтирди. У хат усули ҳам чиройли, ҳам осон ўқиладиган

ва қогозда кам жой эгаллаши лозим эди. Амалда бўлган машхур “насх” ва “таълиқ” усуллари бу хусусиятларга тўла жавоб бермас эди. “Таълиқ” усули тез ёзар бўлсада - ҳусн ва бадийят жиҳатидан камчилиги бор эди. Вақт талабига кўра “насх” усули тез ёзарликда ишлатилар эди.

Таълиқ ёзув усулининг келиб чиқиши эронийлар билан боғлиқ. Кўплаб мамлакат тадқиқотчилари, шу жумладан бугунги олимларнинг эътироф этишларича, таълиқ усулининг негизи араб алифбоси бўлса-да, аммо паҳлавий ва Авесто ёзувларининг ҳам таъсири борлиги сезилади. Таълиқ усулининг вужудга келиш тарихи X асрга тааллуқли бўлиб, баъзилар унинг ижодкори Хожа Абдул- Ол деб кўрсатсалар, бошқалар Ҳасан Форсийни тилга оладилар. Таълиқ усули XIV асргача жуда ривожланган. Бу ёзув китоб ва мактубларни ёзишда ишлатилган. Шуниси қизиқки, таълиқ ёзуви араб дунёсида маълум эмас эди ва баъзи араб манбалар муаллифлари ундан беҳабар ҳам эдилар.

Таълиқ усули “тавқеъ” ва “риқоъ” хатлари усули асосида вужудга келган эди. “Таълиқ” сўзи луғатда бир нарсани бошқа нарсага илмоқ, боғламоқ, осмоқ, алоқа қилдирмоқ деб шарҳланади.

Таълиқ усулининг қийинчилик хусусиятлардан бири шунда эдики, бу хатда мунфасила хатлари, яъни ўзидан кейинги ҳарфларга қўшилмаган ҳарфлар “алиф”, “вов”, “дол”, “зол”, “ро” ва бошқа ҳарфларни бир-бири билан уланган ҳолда ёзардилар. Яна “лом”, “мим”, “нун”, “ёо” ҳарфлари тез ёзарлиги сабабли махсус шаклда ишлатилган. Биз кейинроқ бу ёзиш усулини “шикаста” усули шарҳи берилганда кўриб чиқамиз.

“Таълиқ” ёзувини мукаммал ўрганган моҳир устозлардан Аҳмад бинни Али Шерозий, Абдурахмон Музахҳиб, Хожа Ҳиротий, Хожа Абдулҳай Мунший, Дарвиш Балхий ва бошқаларни қайд этишимиз мумкин.

Қуйида таълиқ ва шикастаи таълиқ ёзув усулларида мисоллар келтиришимиз мумкин:

Шикастаи таълиқ. XIII-XIV асрларда Хожа Тожиддин Исфаҳоний ва Хожа Абдулҳай Мунший “шикастаи таълиқ” ёзув усулини вужудга келтирди. Бу хат ёзуви тез ёзилиши ва чиройиликда бошқа хатлардан устун келганлиги сабабли жуда тез машҳур бўлди. Бошқа кўп идоравий ишлар “шикастаи таълиқ” хат усули билан ёзарди. XV асрдан бошлаб ниҳоятда чиройли “настаълиқ” хат усули пайдо бўлиши муносабати билан “таълиқ” усули хати аста-секин муомаладан чиқди. Таълиқ ва шикастаи таълиқ усулида ҳарфлар бир бирига уланган ҳолда ёзилганлиги сабабли, уларни ўқиш бир оз қийин эди.

Тахминан XVII аср ўрталаридан бошлаб тез ёзиш услубига талаб янада кучайди. Шу сабабдан ҳам “шикастаи таълиқ” усули майдонга келди. Бу усул “таълиқ” қоидаларини кўпроқ ўзига асос сифатида қабул қилган.

XVII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб тез ёзиш услубига талаб янада кучайди. Шу сабабдан тез ёзарликка мувофиқ қилиб, “таълиқ” хат усулидан “шикаста” усули майдонга келди. Бу усул “таълиқ” қоидаларини кўпроқ ўзига асос сифатида қабул этган. Бу хат услубининг ўзига хос томони шундан иборат эдики, бу хусусият бошқа хат усулларида учрамайди. Араб алифбосининг баъзи ҳарфлар, масалан, “алиф”, “дол”, “зол”, “ро”, “зо”, “же”, “вов” бу хат усулида ўзидан кейин ҳарфлар билан қўшилмаслиги ўз меъёрига кўра аксинча қўшилади. Биз бу хусусиятни “таълиқ” ва “шикаста” усулларида бўлак бошқа хатларда кўрмаймиз. Бу мазкур ҳарфларнинг бир бирига уланиши “мунфасила ҳарфлари” ибораси билан номланган, яъни сўзнинг аввалида ва кейинги ҳарфларга ингичка уланадиган хатча аломати воситасида, мувофиқ тарзда улаймиз. Бундан бошқа баъзи унлиларни ёзишда, масалан “лом”, “нун” ва “йо” қулайлик ва тез ёзиш

жиҳатини ҳисобга олиб бу ҳарфларни махсус ва мувофик ҳолда тез ёзарлик техникасига мос шакли қабул қилинган.

Шикаста хати усулини Муртазо Қулихон Шомлу номли хаттот маълум қонун - қоидага киргизган. Кейинроқ унинг шогирди Мирзо Шафео (ваф. 1671) устози ишини давом эттириб, шикаста хатига ўзгартириш киргизди узун “нун” ёзуви шаклини, “алифлом” уланиши шаклини ва ҳалқасимон “дол” ҳарфи шаклини вужудга келтирди.

Сафавийлар сулоласи ҳукмронлигининг охириги даврларида (XVIII аср) Дарвиш Абдулмажид Талиқоний “шикаста” хат услуби мукамал шаклга киргизди. У вақтда Эрон халқлари “шикаста” хатига ҳаваси баланд бўлиб, хат ривожига ҳаракат қилар эдилар. Аммо шикаста хати услубида ҳеч ким хаттот Дарвиш Талиқонийчалик яхши ёза олмас эди. Айтиш керакки, баъзилар Муртазо Шафео Ҳиравий ва Мирзо Ҳасан Кирмоний хатини Дарвиш Талиқоний хатидан юқори қўяр эдилар, аммо кўп хатшунослар Дарвишнинг хати олий даражага етганини тан олганлар.

Настаълик ва шикаста хаттотлари ўртасидаги ихтилофларидан қатъи назар настаълик услубида Мир Имод ва шикаста услубида Дарвиш Абдулмажид Талиқонийлардан бошқа бирор хаттот шуҳрат топмаган.

Қайд этиш керакки, шикаста услуби тез ёзар ва қогозда кам жойни олса-да, аммо уни ўқиш жуда мушкул эди. Бу хатни ёзиш кўп диққат ва эътибор талаб этар эди. Китобларни босма ҳарф билан чоп этишда бу хат мувофик келмас эди.

Юқорида айтиб ўтилган ҳоллардан келиб чиқиб кейинроқ кўп ишлатиладиган янги услуб – “шикастаи настаълик” усули вужудга келдики, бу усул ўзида икки услуб хатлари – “шикаста” ва “настаълик” хати

хусусиятларини мужассамлаштирган эди. “Шикастаи настаълиқ” хат услуби, шикаста хати услубидан чиройлироқ ва ўқиши ҳам осон эди.

Шикаста хати хусусиятларидан бири шундан иборат эдики, унда ҳаракатларнинг узун ва қисқа бўлгани қонун қоидага киргизилмаган эди. Масалан, настаълиқ хатида “алиф”нинг бўйи андозаси найқалам нуқтасининг учтасига тенг, “бо” ҳарфининг узунлиги андозаси беш нуқтага тенг бўлиши керак эдики, ёзув вақтида бунга риоя қилиш зарур бўлади. Шикаста услубида эса бу қоидага риоя қилмаса ҳам бўлади. Ҳарфлар ҳар бир сўз меъёрига мувофиқ узун ва қисқа ёзилиши мумкин.

Ўқув - услубий топшириқ ва саволлар

1. Таълиқ хат услубини келиб чиқиш вақти ва сабабини айтиб беринг.
2. Таълиқ ёзув услуби қайси минтақа халқларига хос бўлган?
3. Таълиқ сўзининг маъноларини айтиб беринг.
4. Таълиқ хат услубининг бошқа хат турларидан асосий фарқи нимада деб ўйлайсиз?
5. Шикастаи таълиқ усули қайси даврда, нима сабабли вужудга келган?
6. Шикастаи таълиқ услубида ҳарфларининг бир бирига уланиши қандай?

Таянч сўз ва бирикмалар

Нома, тезёзар, ҳусн ва бадиият, эронийлар, бир нарсани бошқа нарсага илмоқ, боғламоқ, осмоқ, алоқа қилдирмоқ, кўшилмаган ҳарфлар кўшилади, мунфасила ҳарфлар, ўқиши жуда қийин.

Тўртинчи маъруза

НАСТАЪЛИҚ ВА ШИКАСТАИ НАСТАЪЛИҚ УСЛУБЛАРИ

Настаълиқ. “Таълиқ” усулидан кейин тахминан XIV асрлардан бошлаб янги усулдаги хат тури “настаълиқ” яратилди. Бу хат усули, манбаларнинг тасдиқлашича, “насх” ва “таълиқ” элементлари асосида майдонга келган. Бу хат турининг ихтирочиси Мир Али Табризий эди. Асосан Мир Али Табризий уни бир тизимга келтириб, қоида ва хат усулини ишлаб чиқди. Бу иш “насх” ва “таълиқ” элементини бир бирига аралаштириш натижасида вужудга келди. Бу хат Мир Али Табризий тажриба ва фикру ҳаёллари асосида, эволюцион жараён натижасида шакл топди. “Насх” хатининг усули тез ёзарликда жуда оддий эди. “Таълиқ” усули эса чиройли эди. Авваллари бу усул “насхи таълиқ” ибораси билан атаб келишган. Кейинроқ, бу атама “настаълиқ” сўзи билан машҳур бўлган. Мазкур хат услуби ўзининг баъзи афзалликлари ва эстетик, замон талабларига жавоб бера олгани учун XV асрдан бошлаб Эрон, Озарбойжон, Ўрта Осиё, Афғонистон ва Яқин Шарқнинг бошқа мамлакатларига, арабий-форсий алифбони қабул қилган халқлар орасида кенг тарқалганди.

“Настаълиқ” хат услуби “таълиқ” усулидан кейин тахминан XIV аср охирларида вужудга келган эди. Манбалардаги маълумотларга мувофиқ “настаълиқ” “насх” ва “таълиқ” услубидаги хат элементлари асосида майдонга келган. Унинг ихтирочиси Мир Али Табризий (ваф. 1447) хатни тизимлаштирди.

“Насх” хат усули тез ёзарликда оддий бўлса-да, “таълиқ” қоидаси элементларини ҳам унга

мувофиқлаштиришган. Шу сабаб бу икки истилох бирлаштирилиб “настаълик” номи билан юритилади. Мазкур хат услуби ўзининг баъзи афзалликлари, эстетик ва амалий хусусиятлари билан XV асрдан Эрон, Ўрта Осиё, Озарбойжон, Афғонистон ва бошқа Шарк мамлакатлари худудларига ёйилади.

Шундай қилиб, тезёзар ва тежамли “таълик” ва чиройли ҳамда ўқишли бўлган “насх” усуллари мутаносиблиги натижасида аста-секин янги хат усули дунёга келди. Унинг номи “настаълик”, яъни таълик элементлари қўшилган ва тез ёзар қилинган усул вужудга келди. Бу усул назм асри бўлган замон талабига жавоб берар эди. “Насх” ва “таълик” ўртасидаги фарқ шу эдики, “настаълик”ни тез ёзиш мумкин ва қоғозда кам жой эгаллаши билан бирга жуда чиройли ҳам эди.

Уч юз йил мобайнида “настаълик” хати услуби фақат хуснихат, учун, кўлёмаларни кўчириш ва шеърый парчаларни ёзиш учун ишлатилар эди. Оддий хатларда, фармонлар ёзувлари учун у вақтда “таълик” усули ё унинг бошқа чиройли варианты “шикастаи таълик” ишлатилган. XVII аср бошларида аста-секин оддий хатлар учун ҳам “настаълик” усулидан фойдалана бошланди.

Настаълик араб хатининг чиройли усулларида эди. Биринчи услуб дастлаб Хуросонда юзага келди ва Жаъфар Табризий услуби номи билан машҳур бўлди. Иккинчи услуб Абдурахмон Хоразмийга тааллуқли эди. У Султон Яъқуб Оккуюнли (1480-1490) саройида хизмат қилган эди. Абдурахмон Хоразмий услуби бир қадар Эроннинг ғарбий-жанубий томонларида шуҳрат топди, аммо кўп давом этмай унинг ўрнини Хуросон услуби эгаллади.

Настаълик хат услубида ўзига хос хусусиятига эга бўлган, унинг ривожланишига ҳисса қўшган энг улуғ хушнавис хаттотлардан Мир Али Табризий (ваф.1447),

Жаъфар Табризий (ваф.1476). “Амин” тахаллусли шоир Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Табризий (1438-1521), Мир Али Ҳиравий (ваф. 1648), Абдий Бухорий (ваф. 1648) ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Шикастаи настаълиқ. “Шикастаи настаълиқ” ёки “Настаълиқи шикаста” услубининг юзага келиш вақтини мутахассислар XVII асрнинг бошлари деб кўрсатадилар ва унинг ижодкори ўша замон шоири Мирзо Муҳаммад Шафео Ҳиравий (ваф. 1671) дейилади. Аммо манбаларнинг тасдиқлашича, Мирзо Шафео бу хат услубини Мургазо Қулихони Шомлудан ўрганган экан. Ҳар ҳолда Муҳаммад Шафео Ҳиравий “шикастаи настаълиқ” услубини чиройли суратга киргизган шахслардан ҳисобланади.

XVII асргача буйруқ, мактублар асосан шикаста, шикастаи таълиқ услубида ёзилар эди. Шикастаи настаълиқ ҳам тез ёзилувчи ҳам чиройли хат услуби бўлганлиги сабабли, аста-секин ўз ўрнини топди ва юқорида зикр этилган ёзув турлари орасида муносиб ўрнини эгаллади.

Айтиш зарурки, “шикастаи таълиқ” ва “настаълиқи шикаста” усуллари тез ёзар ва тежамли хат усули бўлса ҳам, ўқиш жуда қийин эди. Бу масалада “шикастаи настаълиқ” хат усулининг ижобий томони ҳам бор эди, чунки бунда икки хат усули бирлаштирилган эди. “Шикастаи настаълиқ” тез ёзар ва тез ўқиш талабларига жавоб берди. Аммо “саёҳат”, “девоний” ва бошқа хатларнинг вужудга келиши, уларнинг тараққиёти ва яратилиш вақти ҳусусида, ўзаро алоқалари ҳақида бирор янгилик айта олмаймиз. Чунки бу усул хатлари кам тадқиқ этилган.

Шикастаи настаълиқ услуби аввалда жуда содда ва ўқишда осон эди, зеро у фақат бир нечта ҳарфлари (нун, йо, дол, ва яна бошқалар) настаълиқдан фарқ қилар эди.

Аммо кейинроқ у шикастаи таълиқ услубидан баъзи унсурларни қабул қилдики, ўқиш қийин бўлди. Котиб ва муншийлардан баъзилари ҳарфларнинг нуқталарини ҳам қўймас эдилар. Иш шу даражага етдики, ҳатто баъзи матнларни ўқиш учун жуда кўп меҳнат қилишга тўғри келарди. Ўтмишда мумтоз адабиёт вакилларида баъзилари, масалан, Хожа Ҳофиз, Мирзо Бедил ва Машраб ашъорини фақат шикастаи настаълиқ услуби билан ёзиш расм бўлиб қолди. Мирзо Бедил шеърлари маъносини тушуниш жуда қийин бўлганлиги ва бу шеърлар ўзига хос бўлган сабаб (услуб) билан ёзилгани сабабли настаълиқи шикаста услубини ўқиш янада қийинлашарди, чунки матнни ўқиш уни тушунишдан қийинроқдир.

Шикастаи настаълиқ хат тараққиёти ва ривожланишида XVIII асрнинг машҳур хушнавис хатготи Дарвиш Абдулмажид Талиқоний (ваф. 1772) хизматлари жуда катта бўлган. Дарвиш Абдулмажид Талиқонийнинг шу услуб ёзуви ҳозирги давргача давом этиб келмоқда.

Шундай қилиб Ажамда (араб бўлмаган халқлар) таълиқ, настаълиқ ва шикастадан бошқа яна бир нечта хат усуллари: “саёҳат”, “иҷозат”, “девоний”, “девонии жалий” ва ҳоказоларни юзага келтирган эдилар.

Ўқув – услубий топшириқ ва саволлар

1. Настаълиқ хат усулининг пайдо бўлиши ва унинг ихтирочиси ҳақида гапириб беринг.
2. Насталиқ хат усулини қайси халқлар эътироф этиб, ҳозиргача ундан фойдаланиб келмоқдалар?
3. Уч юз йил мобайнида настаълиқ хат услуби қандай натижаларга эришгани ҳақида гапириб беринг.
4. Настаълиқ хат услубининг йирик хаттотлари хусусида сўзлаб беринг.

19- №1
20- №2
21- №3

5. Шикастаи настаълик услубининг келиб чиқиш даври, унинг йирик намоянда ва хаттотлари хусусидаги фикрингизни баён этинг.

6. Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон ва Озарбайжонда настаълиқи шикаста услубида қайси шоирларнинг девонларини кўчирар эдилар?

Таянч сўз ва бирикмалар

Мир Али Табризий, тезёзар, мактублар, нуқталар, Яссавий, Ҳофиз, Фузулий, Мирзо Бедил, Машраб,

Бешинчи маъруза

ҚЎЛЁЗМАНИ ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИ ВА ЁЗУВ АНЖОМЛАРИ

Нашриёт ва босмахоналар пайдо бўлишдан олдин китоблар қўлёзма ҳолида тайёрланар ва бу ишни охиригача етказиш мураккаб жараёнларни ўз ичига оларди. Авваллари ёзувлар тошларда, тахта ва ҳайвон териларида битилган бўлса, қоғоз ихтиро қилингандан кейин қўлёзма китобларни яратиш тез суръатда тараққий этди.

Қоғозни энг яхши нави Самарқандда ишлаб чиқариларди эди. Самарқанд қоғозининг икки хили бор эди. Биринчиси ипак қоғози номи билан машҳур бўлган ва у тоза ипак толасидан тайёрланган. Иккинчиси ярим катонли қоғоз номи билан шуҳрат топган, яъни ярми ипак толасидан ва ярми канап торларидан иборат бўлган. Бу икки нав қоғоз қадим даврдан XX асрнинг биринчи чорагигача маълум эди. Кейин маълум давргача бу иш кескин сусайди ва тайёрлаш жараёни ҳам ёддан чиққан эди. Ҳозирги кунда бу иш яна йўлга қўйилган ва эски усулдаги қоғоз тайёрлаш Самарқандда қайта тикланди.

Бу соҳанинг таниқли мутахассислари Ибн Надим ва Самъонийдан бошқа машҳур хунармандлари ҳам бор эди ва уларнинг номлари билан қоғоз навлари машҳур бўлган. Масалан, сулаймоний, мансурий, фиръавний, тоҳирий, талхий, ниҳий ва бошқалар. Бу етти хил қоғоздан яхшироғи сулаймоний ҳисобланади. Сулаймоний сўзи Хуросон ҳокими Сулаймон ибн Рашид шарафига қўйилган. Илгари оқ қоғозга озгина ранг берар эдилар, чунки оқ қоғоз кўриш (босира) қувватини заиф қилар экан деган ақида ҳам ҳукмрон эди. Бу жиҳатдан устозлар хатнинг барчасини сарикроқ рангларда ёзганлар.

Устозларнинг ишлари охирига етгач иш котиб ва хаттот қўлига етар эди. Котиб ва хаттот фаолиятининг иш ажомлари сиёҳий¹, найкалам², қаламтарош³, мистар⁴, қаламқатъ⁵, абр⁶, лосдан⁷ иборат эдики ҳамасини қаламдон⁸га сақлар эдилар. Қаламқатъ катта ва кенг суяк парчаси бўлиб, унинг устига қаламни қўйиб ўткир пичок билан керакли 45 градус андозада учини тўтрилаб кесадилар. Абр ғалат ҳарфларни тозалаш учун ишлатилади. Лос деб ипак толаларини айтганлар. Ипак толалари сиёҳдон ичига, қаламни ботирганда қора ранг андозадан ортиқ чиқмаслиги учун солар эдилар.

Қаламни мустаҳкам ва қаттиқ найдан (қамишга ўхшаган “бамбук”) тайёрлайдилар. Бу учун найни камбугим навини сайлашга тўғри келар эди, чунки найнинг

¹ қора ранг.

² Найдан (бамбукдан) ясалган қалам.

³ Қаламни тезламок.

⁴ Бошқача айтганда хатка, яъни бир бет қалин кардонга ўхшаган кандирли ип тортган қоғоз. Унинг устида оқ янги қоғозни қўйиб қўл қафи билан босилади ва қоғоз устида чизиклар пайдо бўлади.

⁵ Катта ва кенг суяк парчаси.

⁶ Ўчирғич.

⁷ Ипак толалари.

⁸ Узун маҳсус қутти, унда хаттотлик анжомлари сақланади.

учини ўртасидан кесишга тўғри келарди. Бу жараёни “шаққ”, яъни “чок” қилиш дейилади.

Қайси қалам яхши, деб Разиуддин Қазвинийдан сўраганда, қуйидагича жавоб берган: “Яхши қаламнинг тузилиши тиниқ-шаффоф ва қизилроқ бўлиши керак. Вазни ҳам оғир, бўйи узун бўлиши керак. Унинг ички томони оппоқ бўлиши шарт. Қаламнинг юзи ҳар қанча сарик ё қора бўлса, хом ва енгил вазнли, унинг ўртаси, ички томони ёмон, бўйи паст бўлса ундан чиройли хат чиқмайди ва хаттот ва мусаввирга қийинчилик келтиради. Қаламнинг учини тиг билан шундай тозалаш керакки, бирор зарра лиф⁹ қолмаслиги керак. Ундан кейин қаламнинг учини чок қиладиларки, буни “шаққ” дейдилар.

“Шаққнинг” чап томонини “вахший” номи билан тилга оладилар. Ўнг томонига “унсий” деб ном қўйилган ва бу тарафдаги қисмидан қалинроқ жой қўядилар.

Қаламнинг учини “қаламқатъ” устида қўйиб қийшиқ тарзда учини кесамиз. Юқорида айтганимиздек, “вахший” тарафи “унсий” тарафидан калтароқ бўлиши керак. Шу тарзда қалам ёзиш учун тайёр бўлади.

Котиб ё хаттот ёзишни бошлашдан олдин ўзининг ёзув имкониятига кўра бир бет матнни нечта сатрдан иборат бўлишининг ҳисоб-китобини олади. Кейин “мистар” ёрдамида қоғозни “пай”¹⁰ олади. Мистар бир варақ қалин картондан иборат бўлиб, унинг устида қалин ипак ип тенг фосилада тортилади. Натижада ипак иплар қоғоз устида бир қаторда “пай”¹¹ қўядилар, шу тарзда сатрлар қўйилади.

Шунга кўра котиб ёзиш учун мувофиқ сиёҳ танлаб, тайёрлайди. Ўтмишда сиёҳ тайёрлашнинг ҳар хил усуллари

⁹ Ипга ўхшаган модаки, дарахтлар терисидан чиқади.

¹⁰ Кетидан, оркасидан деган маънода. Яъни бет тамом бўлгандан кейин бошқа бетнинг биринчи сўзи ёзилади ва буни “пайгир дейилади”.

¹¹ Кетма-кет.

мавжуд бўлган. Ҳатто бир шоир сиёҳ тайёрлаш жараёнини назмга солган:

Бистон¹² ду дирам¹³ дуди чароғи бе нам,
Самғи¹⁴ арабӣ дар ӯ фиган чор дирам.
Мозу¹⁵ се дирам, ним дирам туркӣ зок¹⁶
Аз баҳри мураккаботи¹⁷ бефарсое¹⁸ ба ҳам

Ҳамма иш анжомлари тайёр бўлганидан кейин хаттот ишни бошлайди. Хаттот уч хил хатни билиши шарт эди. Бу насх, сулс ва настаълиқ. Акс ҳолда хаттотнинг ишлари ўнгидан келмайди. Чунки насх хат усули Қуръон ва Ҳадислардан иқтибос қилишда, настаълиқ хат усули асосий матн учун ва сулс сарлавҳалар ва унвонларни, фаслу бобларни ёзиш учун зарур эди. Хаттот иши тугагандан кейин унинг ёзилган варақлари бошқа бир ҳунароманд кўлига етади, унинг касбини “лаввоҳ”¹⁹ деб номлаганлар. Лаввоҳ матнлар атрофига турли ранглар билан жадвал чизади. Матн ҳошиясини²⁰ баъзида чиройли ҳайвонлар ва ўсимликлар ва зарҳал билан ҳам безашлари мумкин эди. Баъзида “лаввоҳ” асосий варақларни кесиб унинг ўрнида рангли қоғоз, зару тилла билан ҳалланган қоғозларни усталик билан елимлаганки, бошқа қоғоз эканлиги сезилмай ҳам қолган.

Кўлёмаларни миниатюралар билан безаш лозим бўлса, (котиб хаттот унга жой қолдирган бўлса) кўлёмарассом – мусаввир кўлига ўтар эди. Рассом мусаввир котиб

¹² олмоқ

¹³ Вазн бирлиги-3.12 граммга тенг.

¹⁴ Елим, дарахт танасидан чиқадиган елимга ўхшаган модда. Буни тери ва ранг таёрлаш учун ишлатадилар.

¹⁵ Тикони кўп бўлган думалок шаклли данак. Буни тери ва ранг таёрлаш учун ишлатиладилар.

¹⁶ Тузнинг умумий номи. Гўгирт аччиғидан таёр бўлади.

¹⁷ Ёзиш учун махсус сиёҳ (ранг) номи.

¹⁸ Суртмоқ. Матн бетининг атрофидаги (четларидаги) ёзувлар, шарҳлар.

¹⁹ Мукова ясовчи шахс.

²⁰ Бетларни чап ва ўнг томони.

жойларига мос тарзда чиройли миниатюра яратади. Рассом мусаввирнинг бу яратган асари лаввоҳ ва котиб ишлари, ранглар жиолари билан бир хил мутаносибликда бўлиши керак.

Ниҳоят қўлёзма муқовасоз ёки саҳҳоф²¹ қўлига етади. Саҳҳоф даставвал “мағзи”²² тайёрлайди. Муқова яшашнинг икки хил тури бор эди. Биринчиси қоғоз, картон-қалин қоғоз бўлакларини суюқлик ҳолатга келтириб, уни махсус қолишга тўкар эдилар. Иккинчи усули жуда оддий тарзда тайёрланар эди: варақларни бир-бирига ширеш билан елимлаб қалин шаклига етказар эдилар. Бу усулга “ясама мағзи” деб ном берганлар. Варақларни бир бирига мустаҳкам ип билан, уч томонидан кесиб тикиб бир хил андозада яшашган. Китобнинг шерозаси²³ рангли ипак ип билан тикиб тайёрланган. Муқова устини “рўкаш” қилиш учун энг яхши “ғузрий”²⁴ терилари ишлатилган. Терини қалин қоғоз устига елимлаб, қолиплар воситасида уни безатиб нақш битар эдилар. Сўнгра муқова юзига бронза²⁵ тахтадан иборат бўлган нарсани қўядилар. Унинг устидан мрамар (лавҳа) тошини қўйиб, чўянли “қўба”²⁶ билан урадилар. Натижада муқова юзига турли нақшлар вужудга келади.

Хат ва унинг қонунлари хусусида кўп асар ёзилганлар. Мисол тариқасида Султоналий Машҳадийнинг “Рисолаи хат” асари, Муҳаммад бинни Ҳасан ат-Тиббийнинг “Жомеъи маҳосини китобат ул- китоб” рисоласи, Мажнун ибн Камолiddин Ҳиравийнинг (XV аср) “Рисолаи қавоиди хутут” асари, Дарвиш Муҳаммад бинни Дўст Муҳаммад Бухорийнинг (XVI аср) “Фавоиди

²¹ Саҳифалар, жузъ (босма табок), жилдлар ясовчи шахс .

²² Мағизга мансуб, китоб ичидаги ишларга боғлиқ.

²³ Китоб жузлар ичидаги иш жараёниги номи.

²⁴ Ўчки терисининг номи.

²⁵ Мис кўргошим, қалаи ва алюминий қотишмаси.

²⁶ Катта болға.

хутут” асарини келтириш мумкин. Мазкур асарларда араб ҳарфларининг усул тарз, тур ва таркиблари ҳақида баҳс юритилади. Илмнинг турли мутахассислари учун ўтмишдаги бой асарларни ўрганмоқ, тадқиқ қилмоқ, уни ҳамма учун тушунарли қилишга шароит яратмоқ учун араб тили, хати, турларини билмаслик мумкин бўлмаган.

Ўқув – услубий топшириқ ва саволлар

1. Авваллари қоғаз бўлмаганда ёзувлар каерда ишлатилар эди, кейинроқ нималардан фойдаланилган?
2. Қоғознинг энг яхши тури каерда ишлаб чиқарилр эди? Қоғаз тайёрлаш жараёни тўғрисида маълумот беринг.
3. Хаттотлик иш қуроллари хусусида маълумот беринг.
4. Қайси қалам яхши? Қалам сифатлари ҳақида сўзлаб беринг.
5. Котиб ё хаттотнинг вазифаси нимадан иборат эди?
6. Хаттот уч хил хатни билиши шарт эди, қайси хатлар?
7. Қуръон ва ҳадислар иқтибос қилинганда қайси хат усулидан, асосий матн, сарлавҳалар, киши номлари, фаслу бобларни ёзишда қайси хат усулидан фойдаланганлар?

Таянч сўз ва бирикмалар

Тошлар, тахталар, ҳайвонлар териси, қоғоз, Самарқанд ипак қогози, сулаймоний, най, шаффоф-қизил, вазни оғир, бўйи узун, ичи бағоят оппоқ, насх, настаълик, сулс, хошия, қўлёзма.

Маъруза учун адабиётлар

1. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII- XVI веков. Москва, 1977.

2. Казиев А.Ю. Об искусстве средневековой коллиграфии XIV- XVII вв.”Доклады АН Азерб...”, Баку, 1962. № 11.
3. Казиев А.Ю. Об искусстве средневековой коллиграфии и азербайджанских хаттатов.- В кн.: “Искусство Азербайджана”, вып. IX, Баку, 1963.
4. Казиев А.Ю. Стихотворный трактат о правилах почепка “настаълик”- “Доклады АН Азерб...”, Баку, 1963, № 6.
5. Казиев А.Ю. Коллиграфы о коллиграфии.- “Изв. АН Азерб...”, Баку, 1964, № 5
6. Крачковская В.Л. Эволюция куфического письма в Средней Азии.
7. Муродов А. Ёрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Т., Фан, 1971.
8. Рустамов Р., Шафой А., Дарабади Г. Форс дилинда оху китоби. Боку, 1959.
9. Семёнов А.А. Гератское искусство в эпоху Мир-Алишера Навои. Ташкент, 1938.
10. Семёнов А.В. Материальные памятники иранской культуры В Средней Азии, Сталинобод, 1950.
11. Содиков К. Қадимги туркий ёзувлар. Т., 1995.
12. Содиков К. Эски уйгур ёзуви, Т., 1989.
13. Холидов А. Книжная культура. – Сбинни: Очерки истории арабской культуры У – ХУ вв. – М., 1989.
14. Қаҳҳоров Ҳ., Афсахов. Хат ва пайдоиши он. Маориф., Душанбе, 1979.
15. Қози – Аҳмад. Трактат о коллеграфах и художниках. – М. – Л. 1947.
16. Қосимова М. Хат ва имлои матни классикии точик. Душанбе, 1976.
17. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. Т., 1991.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ ВА ХАТТОТЛИК МАШҚЛАРИ

Биринчи машғулот

КУФИЙ, НАСХ, МУҲАҚҚАҚ, РАЙҲОНИЙ ЁЗУВ УСЛУБЛАРИ

Ўқув услубий кўрсатмалар

1. Келтирилган куфий ёзув матнларни ўқиш ва машқ қилишда асосан турига аҳамият бериш зарур.

2. Тушуниш осон бўлиши учун, ҳарфларнинг устига ва пастига нуқталарини, ҳаракатларини (фатҳа, касра, замма, сокин аломатлари) қўйилса, ўқиш енгилроқ бўлади.

3. Беш хил куфий усул ҳарфларни алифбосига аҳамият бериб, матнлардаги ҳарфларни устгки ва пастки нуқта ва ҳаракатлари ёрдамида ўқиш, ёзиш ва хаттотлик қоидаларига риоя қилган ҳолда машқ қилиш.

Куфий ёзуви.

1 машқ. Ушбу куфий усул ҳарфларнинг алифбосига аҳамият бериб, матнлардаги ҳарфларни устки ва пастки нукта ва ҳаракатлари ёрдамида ўқинг ва дафтарингизга ёзиб олинг.

الفباى كوفى

ا، ب، ج، د،

ه، و، ز، ح،

ط، ق، ك،

ل، م، ن،

ي، ر، س،

ش، ص، ض،

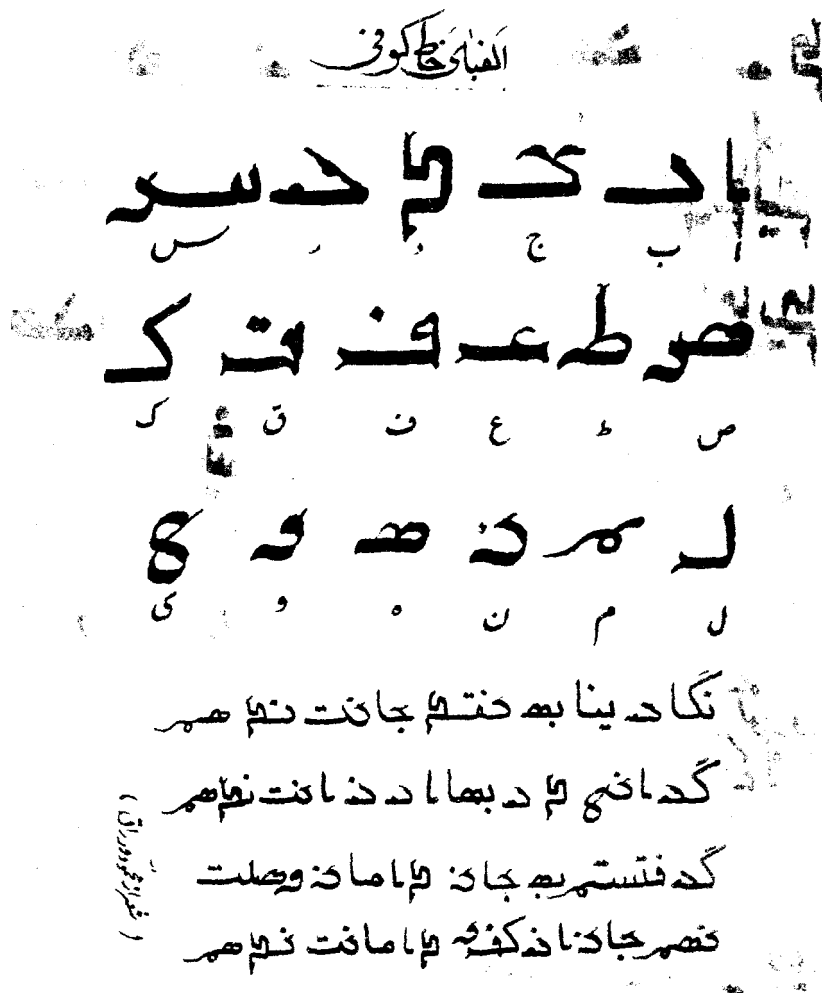
سمرقند کند مند
 بدینت کی افکند
 از چاپ تد بحی
 همیشه تد نصی

سمرقند کند مند   بدینت که افکند
 از چاپ تد بحی   همیشه تد نصی

ما ختلاد آمنید
 به تباد آمنید
 آماک با آمنید
 بید له ف آمنید

(از یک قطعه شعر بلخیان)

2 машқ. Ушбу куфий усул ҳарфларнинг алифбоси шакллариغا қараб, матннинг нуқта ва ҳаракатларига аҳамият бериб ўқинг ва хаттотлик қоидаларига риоя қилган ҳолда ёзиб олинг.

3 машқ. Гулга ўхшаш куфий ёзув услубини ўқитувчи
ёрдамида ўқинг ва ёзиб олинг.

الفباى خط کوفى گدار

ا ب گ د ه س ح
ص ط ع ف ش
ک ک ل م ن و ص لا

يا د م سينا تا گد پچه به تا شخ همه تا فکند
تا د بهد پچشم تا ند سک مد و د تا گد ند
تا ود تا سينا و تا شخ تا يد همه به کتا د
تا د و به همچه تا شخ و تا بخا لچود سپک ...
صند لم تا ک غيسه عمر

مایه مید بو حکم ککه همه محکمت
 ناز کینت تو نچیزد و ناز نماند تو
 مایه سلیکد گ گان

ای میر جو محمد که همه نمدت همی
 از کینت تو خیزد و از خاندان تو

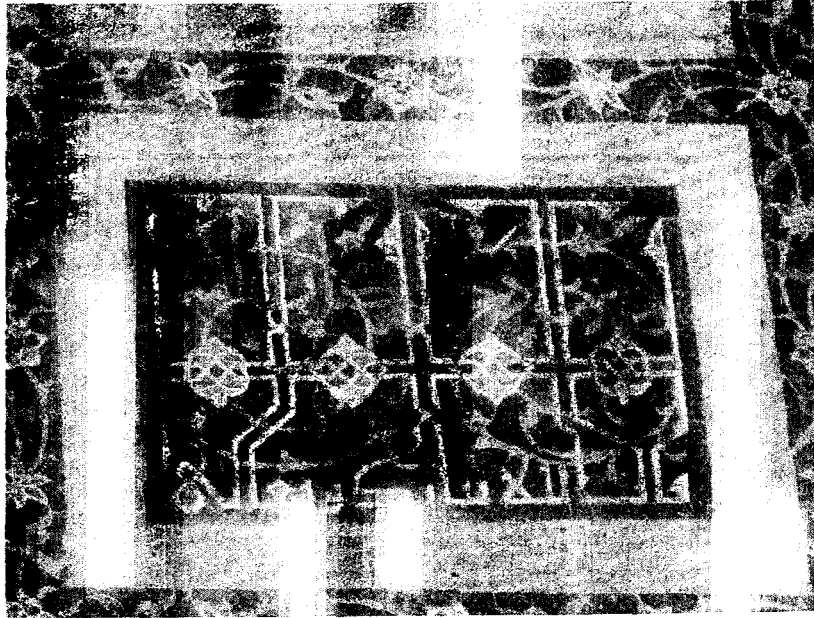
بجهت و لک یعقوب باید همه
 ماکه ن لک یک دایک ماسد

محمود بن و صفایه

جهد وجد یعقوب باید همی

تا که نرجد بد ر آید ایاس

محمود بن و صفایه

4 машк. Ушбу тарздаги куфий ёзув услубининг алифбосига қараб нуқта ва ҳаракатларига аҳамият бериб шеърни ўқинг ва ёзиб олинг.

الفبای خط کوفی

ا ب ج د و س ر ص

ط ع ف ق ك ل م

ن ه و ی ع لا

ت ث ج ح ذ ز

ش ص ظ غ

هیچ شادی نیست ماندن و این جهاد
بو تو ماف کید ما و وی دوستاد
هیچ تلخی نیست در دل تلختر
ما و ماف قی دوستاد پوهنو
و و و و و

هیچ شادی نیست اندر این جهان
بهر تر از دیدار روی دوستان
هیچ تلخی نیست در دل تلختر
از فراق دوستان هر هنر
و و و و و

الفبای خط کوفی

ا د د د د س س ط ط
ط ع و ک ل م ن و ه ه گ

تحمای بود از سر آمد مران

کس نبوت از راه دانش بیان

مردمان بخرد اندر هر زمان

راه دانش بهر گونه زبان

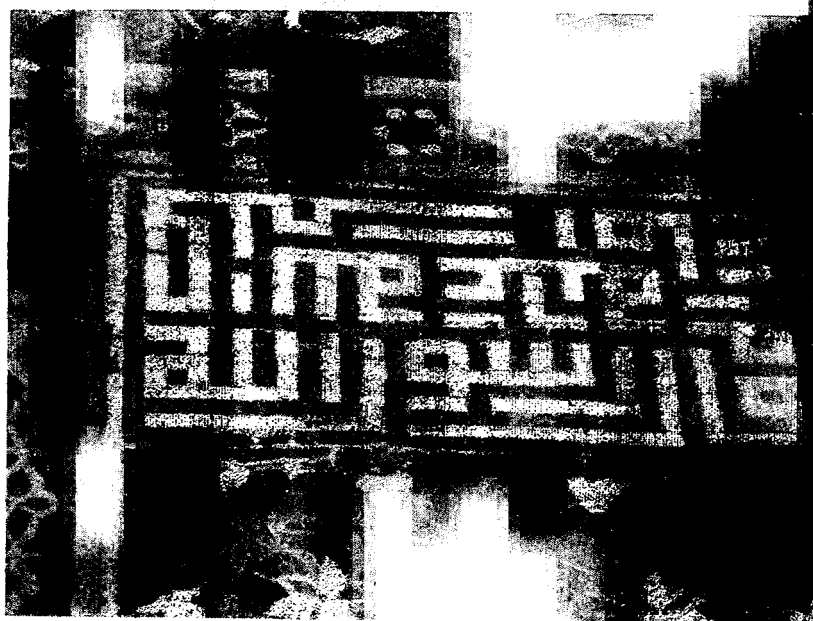
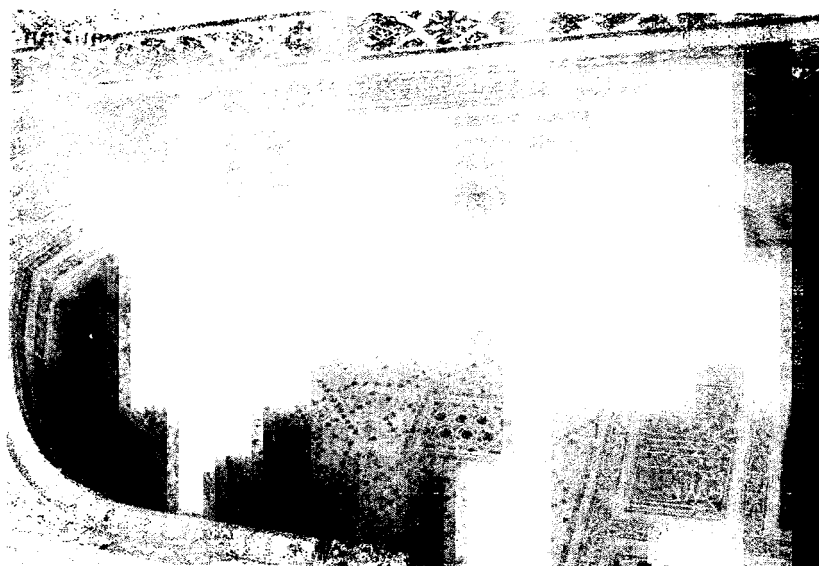
گرد اولند و گمراشتند

ببشگا اندر هم بنگاشتند

و د کی

5 машқ. Ушбу учбурчакли куфий ёзув усулининг алифбосига қараб, нукта ва ҳаракатларини қўйиб ўқинг ва ёзишни машқ қилинг.

Насх ёзуви

1. машқ. “Насх” хат услуби ҳарф андозасига аҳамият беринг, дафтарингизга ёзиб олинг.

الفباى نكاسخ
 اب ب ج د ذ ر ز س ص ص
 ط ع ف ق ك ل
 م ن و ه ه ل ا ل ا ل ا ل

الفباى نكاسخ
 اب ب ج د ذ ر ز س ص ص

ط ع ف ق ك ل
 م ن و ه ه ل ا ل ا ل ا ل

الفباى نكاسخ
 اب ب ج د ذ ر ز س ص ص

ط ع ف ق ك ل
 م ن و ه ه ل ا ل ا ل ا ل

الفباى نكاسخ
 اب ب ج د ذ ر ز س ص ص

ҚҰЛЫН

_____

3 машк. Матнни ўқинг ва ёзилишини машк қилинг.

یٰۤاَیُّهَا عِیْسٰی ابْنُ مَرْیَمَ

[illegible]

Муҳаққак ёзуви

1 машқ. Муҳаққак хат услуби алифбосини андозасига аҳамият бериб, матнни ўқинг ва кўпроқ машқ қилинг.

الفباى محقق

ا ب ج د ر س ط ع ف
ق ك ل م ن و ه ي
ا ت ج د ه س ن ض
ط ع و ق ك ل م
ن و ه ي ا ب ج د

نمونه از این خط

دَعْوَى مَكَّنْ كِه بَرْتَر از دِگِر اِنْ بَعْلَمْ
چون كِبَر كَرْدِ اِهْمَه نَادَانْ فَرْوِي
(سدر)

Райҳоний ёзуви

1 машқ. “Райҳоний” хат услуб алифбосига аҳамият бериб,
матни ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

الفبای خط رایحان

ا ب ج د ر ر ص ط ع ف
ق ک ل م ن و ه ی ک

نمونه از خط رایحان

بنی آدم از اعضای یکدیگرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
و چون عضوی بدین افتد در رفو کار
دیگر عضوها را نمائند
تو که از محنت دیگران بیغمی
نشاید که نامت دهند آدمی
(سعدی)

Иккинчи машғул

СУЛС, ТАВҚЕЪ ВА РИҚОЪ ЁЗУВ УСЛУБЛАРИ

Ўқув услубий кўрсатмалар

1. Сулс хат услуби алифбосининг андозаси, матн ҳарфларининг устки, пастки нукталарига ва аломатларига қараб, маъруза қоидалари асосида ўқиш.
2. Матнни ўқиш ва дафтарга ёзиш.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

Сулс ёзуви

1 машқ. Сулс хат услуби алифбоси андозаси, матн харфларининг устки, пастки нукта ва ҳаракатларига аҳамият беринг, ёзиб олинг.

خط ثلث

ا ب ج د ر ر س س ط
ع ف ق ك ل ل م م ن ه و
لا ي ل

ا ب ج د ر ر س س ط
ع ف ق ك ل ل م م ن ه و
لا ي ل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

2 машқ. Регистон ва “гўри амир”да сулс услубида ёзилган, ўқиши оғир бўлган матнларни ўқитувчи ёрдамида ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг:

51 бетда Қиём ад-дуня би-ъарбаъати ашйаъин ав-валуха би-ълми ал-ъуламои вас-сони би-ъадлил умарои вас-салис би-дуои ал-фуқараи вар-робийи би-саховати ал-ағнийаи (Дунё тўрт нарса билан жойида туради. Биринчиси олимларнинг илми, иккинчиси амирларнинг адолати, учинчиси камбағалларнинг дуоси, тўртинчиси бойларнинг саховати).

54 бетда: 1. амал ул- Абдуззаиф Муҳаммад бин Маҳмуд ал-банно ал- Исфаҳоний;

2. Қоллаллоху таборака ва талло: “Валтакун минкум умматун ядъуна илал хайри”

55 бетда: 1. Талаб ул- ‘илми афзал ул аъмоли: Содақо ан Набий. (Амал қилинадиган иш излашлик набийнинг сўзидан афзалдир).

2. Толиб ул-илми ястағфиру лаху куллу шайъин ҳатто ал ҳайтани фил баҳри. (Толиби илмга ҳар бир нарса истирфор айтади, ҳато денгиздаги балиқлар ҳам).

56 бетда: 1. Ал ‘илму ла яҳиллу манъуху содақа ан-Набий (Ким уйдан илм талаби билан чиқса, то келгунича оллоҳ йўлида юрган ҳисобланади)

2. Фазлу ал-олими ‘алал-обиди ка-фазли ал-қамари ‘ала соири ал-кавакиби (Олимнинг обидга нисбатан бўлган фазилати – оининг, бошқа барча юлдузларга нисбатан бўлган фазилати кабидир).

57 бетда: 1. Ман таба иллаллоҳи қабла ан-юғарғира қабалаллоху мунҳу. (Кимки ғарғара қилишдан

олдин тавба қилса ундан (товбвсини) қабул қилади).

2. Карам ул- маръи диниху ва ʼақлуху мурувватуху, ва ҳасабуху ҳуқуқуху. (Кишининг изати унинг дини, мурувати, ақли ва насл-насаби).

58 бетда: 1. Инна ҳусна ал-ʼаҳди минал иймани. (чиройли аҳд қилиш иймондандур).

2. Ал ʼилму ʼиззу ад-дуня ва шарафу ал охирати. (Илм дунё изати ва охират шарафидур).

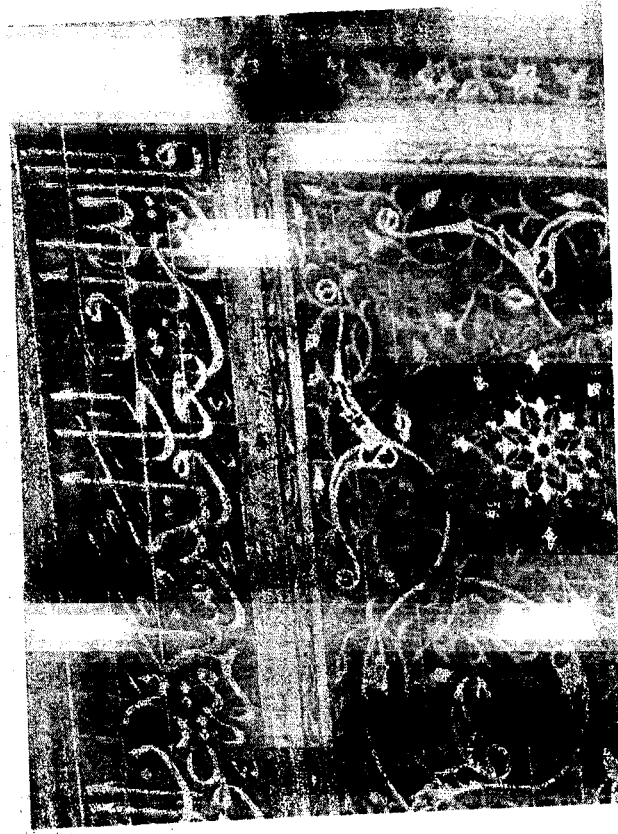
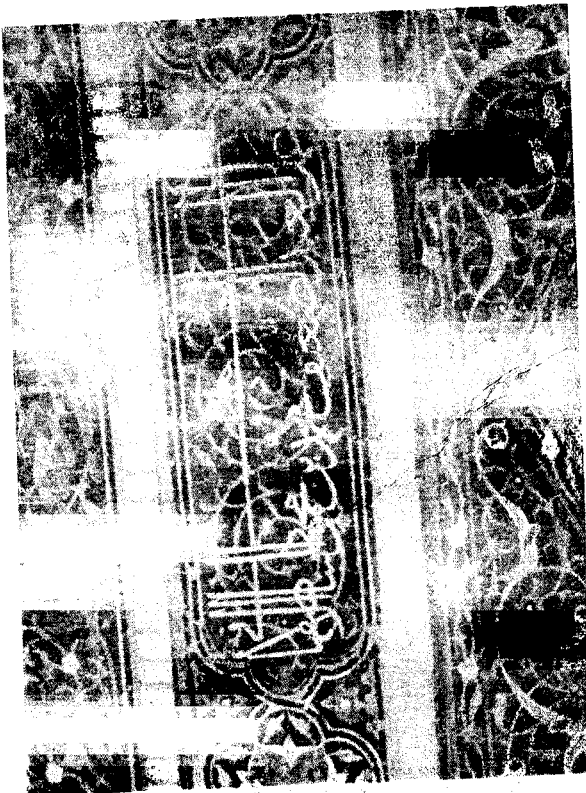
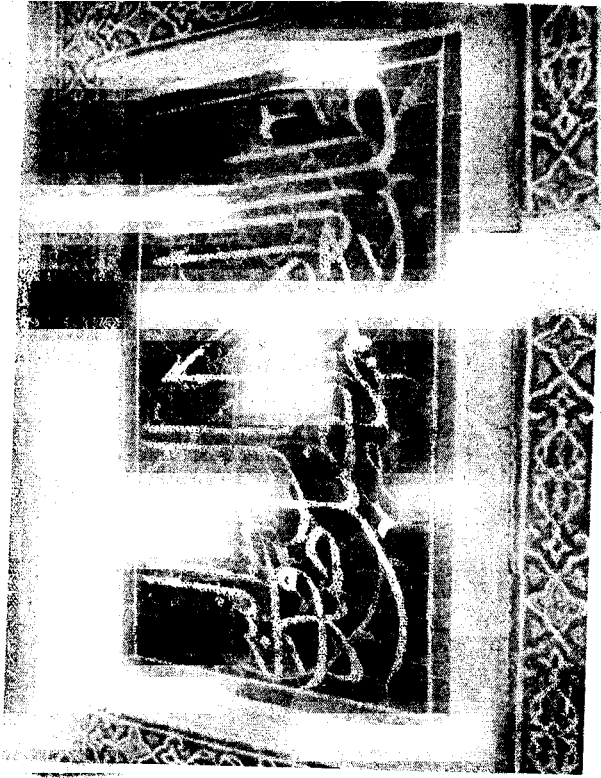
59 бетда: 1. Исъалуллоҳа ʼилман нофиъан ва таъаввазу биллаҳи мин ʼлмин ло янфаъу. (Оллоҳдан фоидали илм сўранглар, бефойда илмдан асрапини тиланглар).

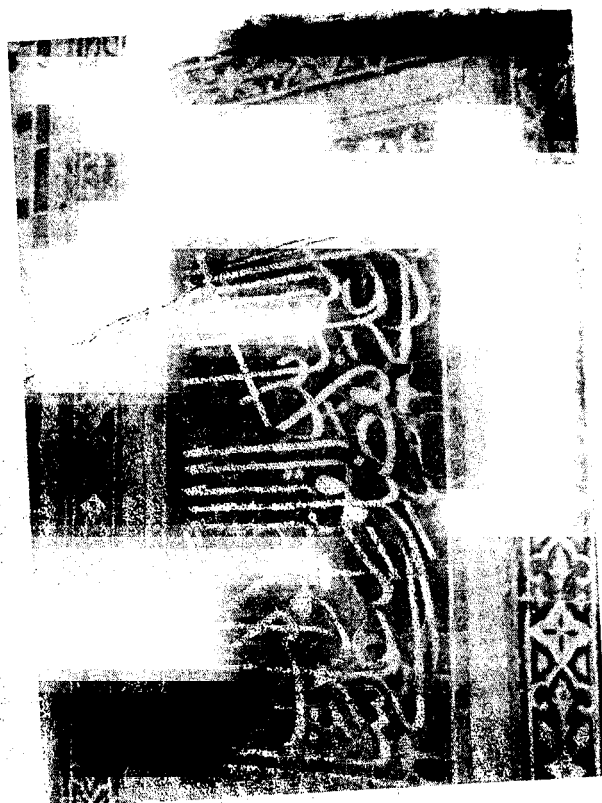
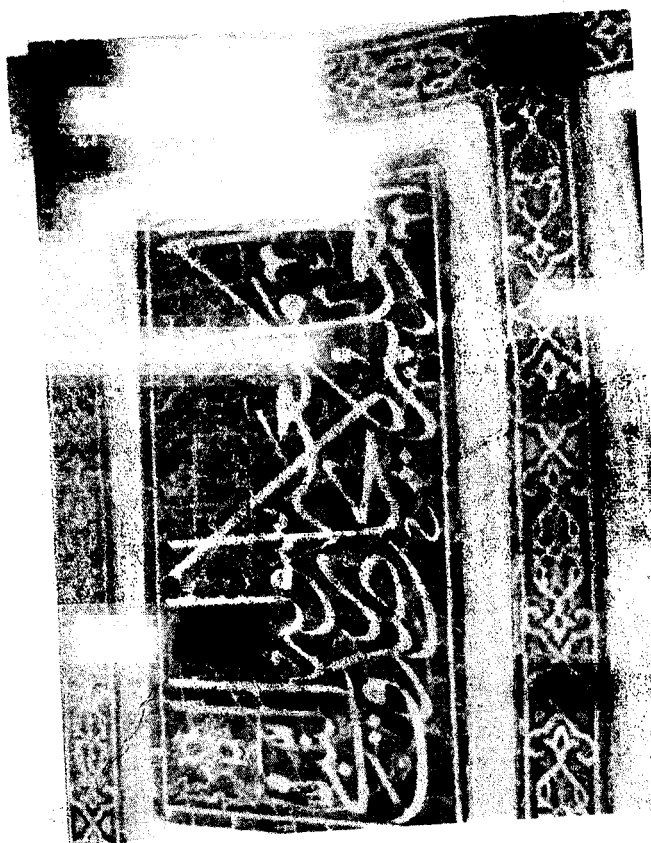
2. Ман иштақо ило ал-хайри юсариъу ило ал-хайри сидқан. (Кимдан яхшилик қилишда иштиёқи бўлиб уни бажаришга шопилса, яхшилик ишига содиқлиги испотланади).

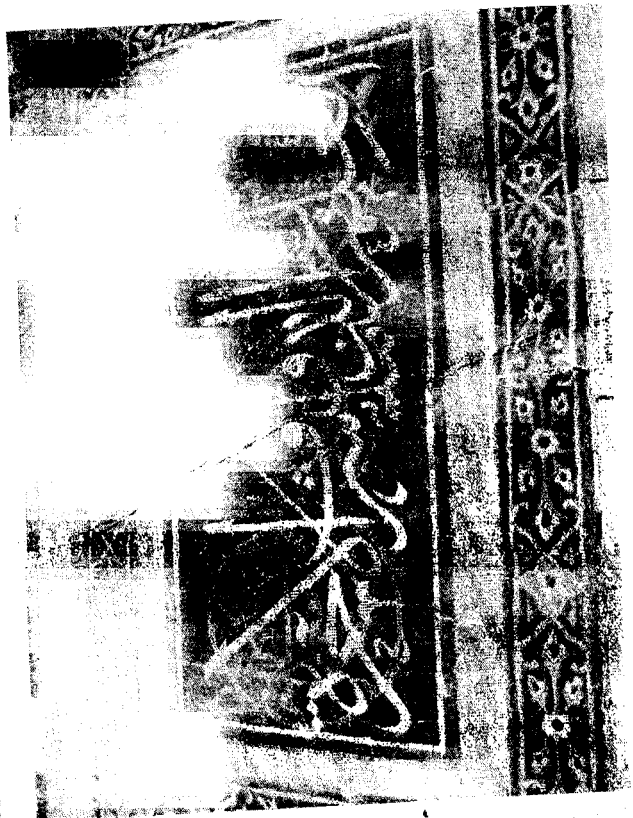
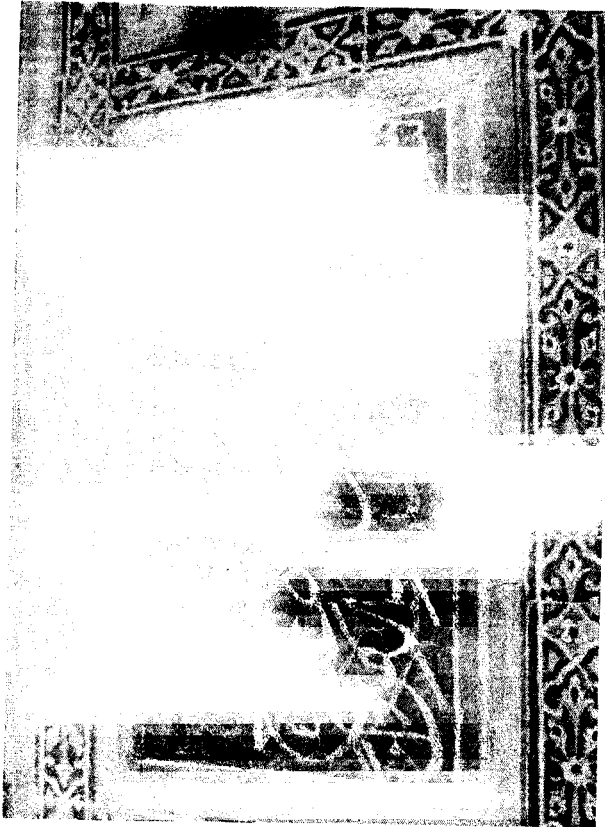
60 бетда: 1. Таълламу ал-фроида вал Қуръона ва ʼллимун ан-носа фа инни макбудун. (Ҳар бир мусулмонга илм талаб қилиш фарздир).

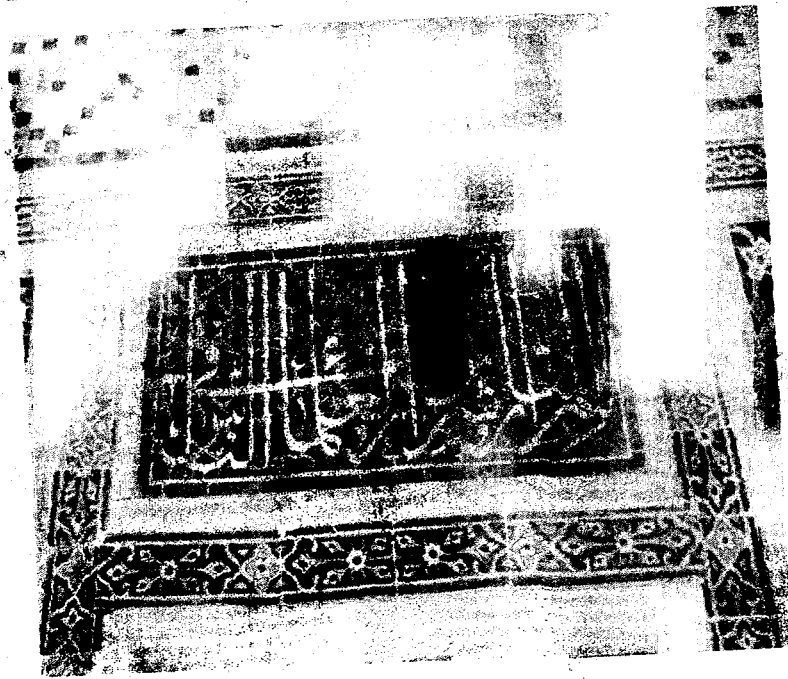
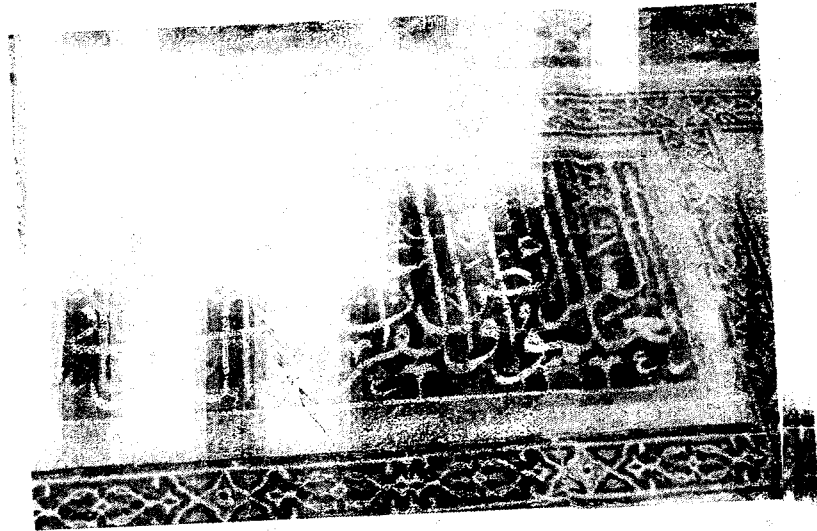
2. Ширар ун-наси ширар ул-ʼуламаʼи фин-наси. (Одамларнинг ёмони – одамлар орасидаги ёмон олимлардир).

61 бетда: Ас-салату вас-саламу ʼалайка йа расулаллоҳи.
1417/1996.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَ

Тавқеъ ёзуви
1 машқ. Тавқеъ ёзув турининг алифбосига қараб, нукта ва ҳаракатларини қўйиб ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

القبای توتیع

ا ب ج د ر س ص ط ع و
ق ک ل م ن و ه ی لای

نمونه از خط

شعر (حسین داغداغانی)

همین یار تو آنر بجز ترا نشند
پی لقمه ز هواد ابر تو باشند
چو مالت کا هد آنر بجز تو کا هدند
زریانست بجز سواد خوشین خول دهند
اگر این مشیت رفیقان بر یابی
ببریدن بهتر است آنرا شنائی

Рикозъ ёзуви

1 машқ. Рикозъ ёзув турининг алифбосига қараб, маъруза қоидаларига асосан ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

الفباى خط رقاع

ا ب ج د ه ز ح ط ع ف
ق ك ل م ن و ه ي

نمونه از خط رقاع

رقعه تسليت

کنز است عافیه هالیده و غم انگیز یعنی از فقیدان مرحوم .... که در حقیقت
مرحوم است که بخیر خود این بنده در گذشت و در چای ناله می نماید و غمناک انداز
متأثر شده و نظر یکسایه را بر او و صمیمیت که نسبت با فغان داده
داشتند و دارم که اظطرار تأثر و حسد ری در این حادثه ناکسور
کرده و بعد از تسلیت میردام
باتوصیه صبر و شکیبایی، سعادت بازندگان آن
مرحوم را خواستارم
امضاء

Учинчи машгулот

Таълиқ ва шакастан таълиқ ёзувлари

1 машқ. Таълиқ ёзув турининг алифбосига қараб, маърузада берилган коидаларга риоя қилиб, ўқитувчи ёрдамида матнларни ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

الفباي خط تعلیق

ا ب ج و ز س ص ط ح ف ق
ل م ن و ه ی

نمونه از خط تعلیق

لر چهره زیبار تو شکرتن آنقدر
هر چند و صفت میکنم در حسن لر لن یلینتر
برگزینیلید و نظر نقش ز رویت خوشتر
شعب ندانم یا قمر حور ندانم یا پیر
آقا که دیده ام مهر تن فرزندم
بسیار خوبان دیدم اما تو چنین دیگر
علم همه بخمار تو خلق همه شیدار تو
لن نگرش شاهلار تو لعلی مسمک
لر لحت و لرلم جن باقی چون سرو
زینلن مرودلر کن کلرلم جلیم میر

عظیم تمنا کسری لہنک صحر کسری
جلد و دل نابری لین است رسم طبع هر
خبر و غریب است و کذا القل و در شمع کشتما
بمشت صبر لہر خدا و غریب بنگر

قلم لولہ لولہ لولہ لولہ
صفت کد قر سوز من هر شود ایلر
حاکم بر حرقت قوی طیلہ قیلو ز یاد نزار
حاکم بر نقطہ قصود یلہ کوندر کور ایلر

فضولی

Шикастаи таълиқ

1 машқ. Шикастаи таълиқ ёзув тури алифбосини ўрганиб, бошқа ҳарфлар билан уланиши қоидалари ва меъёрини эътиборга олган ҳолда матнни ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

الفبای خط شکسته

ا ب ب ر ب ح ح و ر س
ر س ر ص ص ط ط ع ع ف
ق ق ک ک ل ل ر ر م
م ن ن خ خ ه ه و و ی ی ر ر

شکسته	تعلیق	مثالها	شکسته	تعلیق
لاله	والا	ل	را	
احلل	احوال	ممو	نمور	
اقبال	اقبال	آله	آزاد	
الله	اگر	احللات	احوال	

شکسته	شکسته	شکسته	شکسته
حضور	حضور	حضور	حضور
است	است	است	است
فرموده	فرموده	فرموده	فرموده
دوست	دوست	دوست	دوست
اطلاع	اطلاع	اطلاع	اطلاع
ورد	ورد	ورد	ورد
نفوذ	نفوذ	نفوذ	نفوذ
رنجبران	رنجبران	رنجبران	رنجبران

از بسکه عمر تلخ بزند و دراز
 گسختنم بکند بیابان شکر بزند
 در این عالم غم نود و دوازده
 در این عالم غم نود و دوازده

Тўртинчи машғулот

Настаълиқ ва шикастаи настаълиқ ёзувлари

1 машқ. Настаълиқ ёзув тури алифбосининг ҳарфлари андозасига кўра машқ килинг.

خط نستعلیق
ا ب ب ج و ر س ش
ص ط ع ف ق ک ل م ن
و ه لا ی ک

القبای عربی با، لاوه حرفهای تاجیکی

آ ا ب پ ت ث ج چ ح خ و ذ ر ز ث
س ش ص ض ط ظ غ ف ق ک گ ل م ن
و د ی (ل ک)

ا ب ب ج و ر س ش
ص ط ع ف ق ک ل م ن

2 машқ. Насталиқ ёзув турига ёзилган гапларни ўқинг ва таржима қилинг.

71 бетда: Араб тилида: Закат Ул-илми ан-туаллимаҳу ʔибода Оллоҳи. Форс тилида: Закоти донеш омухтане он бандагоне худост. (илмнинг закоти Алоҳнинг бошқа бандаларига ўргатишидир).

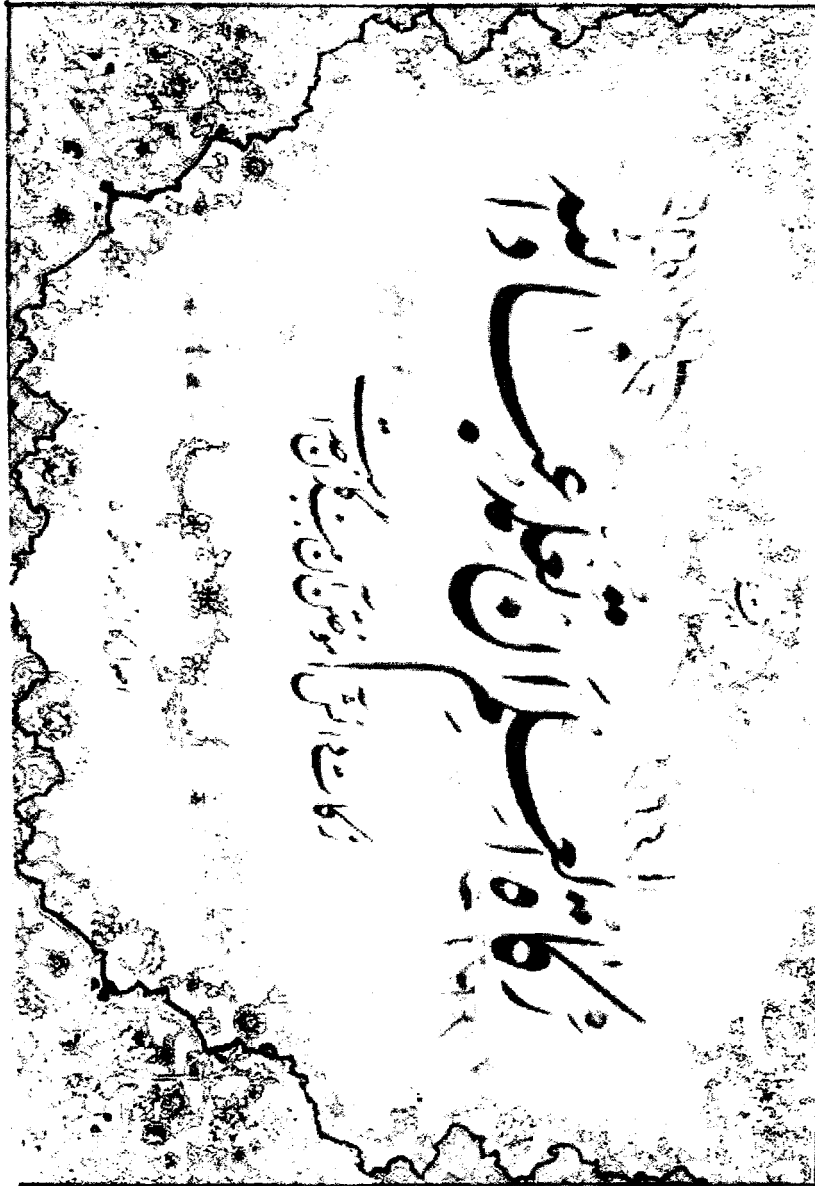
72 бетда: Араб тилида : Ман ʔаллама хайран фа-лаҳу мислу ажру ман ʔамила биҳи . Форс тилида Каси ке бе дигарон чизи йод деҳад, подоши касиро дорад ке бе он амал кунад. (Кимки бирон кишига яхшилиқни ўргатса унга ўша яхшилиқга амал қилган кишидек ажр (савоб) берилади.

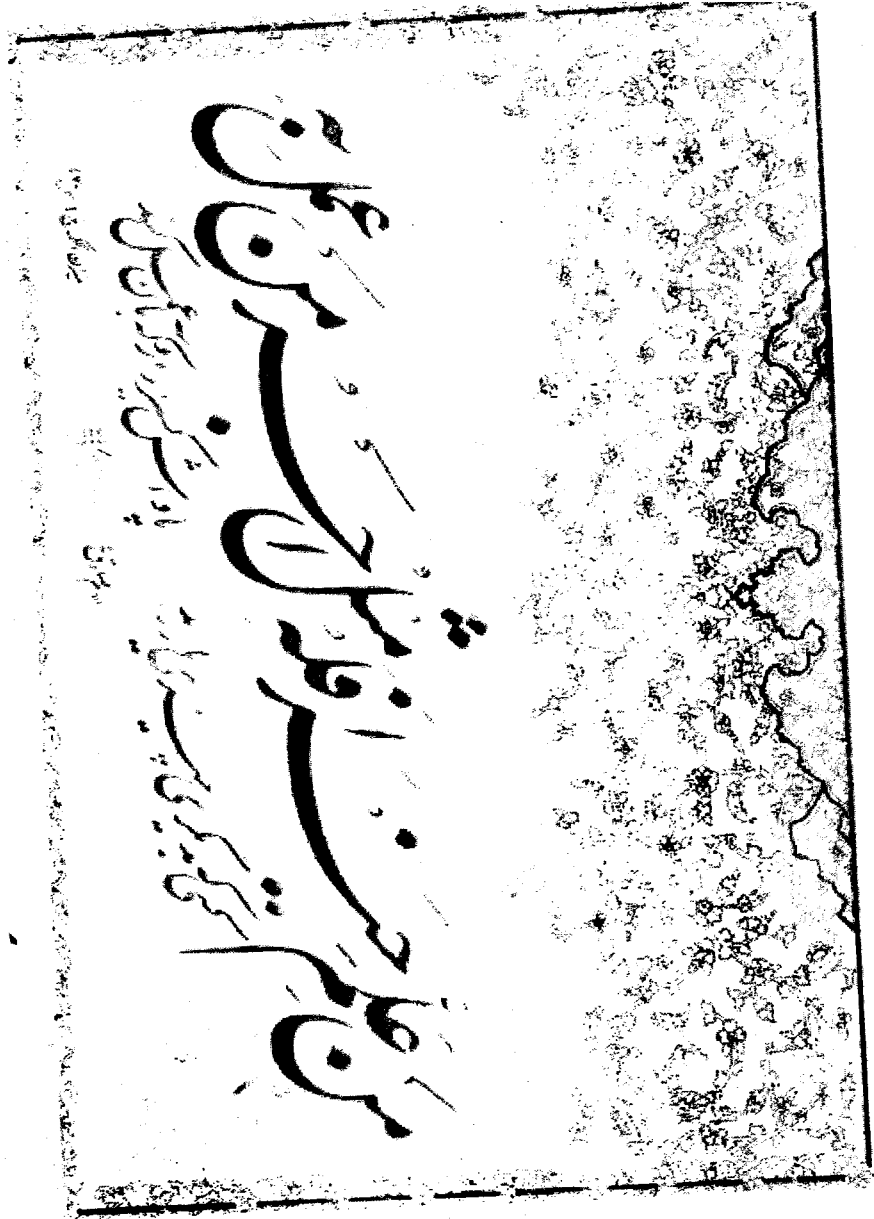
73 бетда: Араб тилида: Ман таʔаллама бабан мин ал-ʔилми ли- юʔаллима ан-наса. Уʔитийа саваба сабʔина сидиқан. Форс тилида: Ҳар кас ке баҳши аз илмро фаро гирад ва онро бе мардмом таълим деҳад, подоши ҳафтод сидиқ бе у ажр мишавад. (Кимки илмдан бирбобни инсонларга ўргатиш учун ўрганса унга йетмишта яхши яшаган инсонлар савоби берилади.

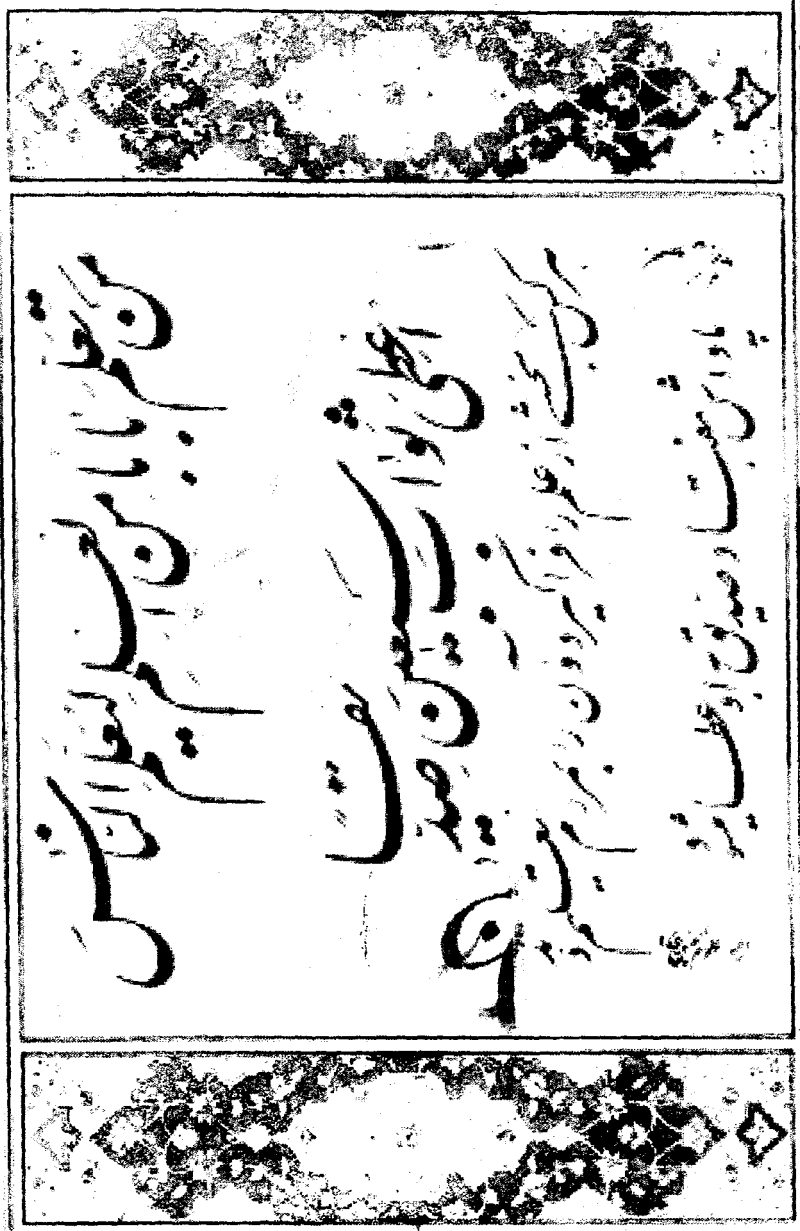
74 бетда: Араб тилида: ʔОлимун йунтафаʔу би ʔилмиҳи афзалу мин сабʔина алфа ʔабидин. Форс тилида: Донишманди ке илмаш суд деҳад аз ҳафтот обед бартар аст. (Илмидан фойда бўладиган олимнинг фазилати мингта ибодат қилувчилардан афзалдир.

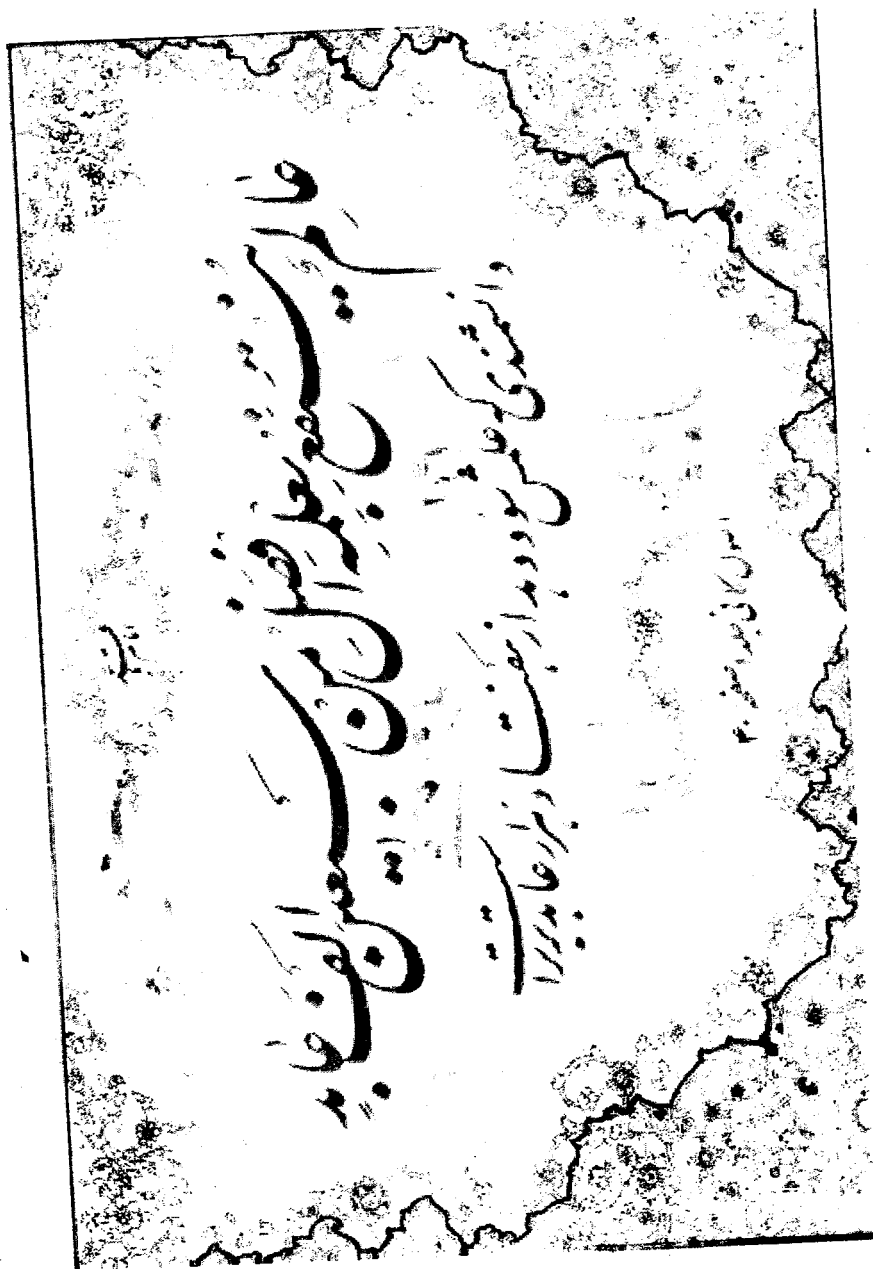
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

عالم مستعجل فضل الیوم

والتعبدی که عظمی و دود و از عفت و هزار عابد را

اسم کانی محمد و صفی ۴۰

Бешинчи машгулот
Хаттотлик машклари

1 машқ. Настаълик ёзув турини муфрадотиға қараб машқ қилинг.

نمونه از مفردات نستعلیق

ا ب ج د و ز س ش ص
ط ع ف ق ک ل
م ن و ه ه ه ل ای ی
ب ا ب ب ج د د ر ب ر ب س ش
ب ص ب ط ج ب ف ب ق ب ک
ب ک ب ل ب س ب م ب ن ب و
ب ه ه ه ل ای ی پ

2 машқ. Қуйидаги икки байтни ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

کتابخانه
مکتبہ
مکتبہ

[illegible]

4 машк. Қуйидаги матннинг кўчирилишини “найқалам” билан, хаттотлик қоидаларига риоя қилган ҳолда машқ қилинг.

Хайрамадоннинг қўли
Хайрамадоннинг қўли
Хайрамадоннинг қўли
Хайрамадоннинг қўли

5 машқ. Қуйдаги рубойнинг кўчирлишини хаттотлик
“найқалам” билан машқ қилинг.

Бир кунда келди бир келди
Азизим келди келди
Халқим келди келди
Пайван келди келди
Ғаним

6 машқ. Қуйидаги рубоийда хаттотлик қонунларига мувофиқ “йо” чўзик тарзда ёзилгани ва чиройига аҳамият берганлиги ёзилган. Матнни кўпроқ машқ қилинг.

7 машқ. Куйидаги матнда чўзиқ “йо” ҳарфи хаттотлиқ санъатиға мувофиқ берилган. Кўпроқ машқ қилинг.

ки باشک باشک باشک
 من باشم باشم باشم
 مگن لب لب لب
 من مست باشم مست

مەن مەحبەت سەنئەتە دارو
 بارخى مەحبەت سەنئەتە دارو
 بالەبى مەحبەت سەنئەتە بىيان
 دىن مەحبەت سەنئەتە دارو

شیراز جان جهان من گشت چون پیمین
روان جان جهان چمن گلشن پیمان

بهار کی می بین گلستان بهار
روان جان جهان گلستان بهار

چشمه

[illegible]

[illegible]

Шикастаи настаълиқ ёзуви
1 машқ. Шикастаи настаълиқ ёзув тури қондаларига роя
 қилиб матни ўқинг ва ёзилишини машқ қилинг.

Б.И.

خط شکسته تعلیق
 ا ب ج د ر س ش ص ط ع ف ق ک ل
 م ن و ه لای —

مثالها
 سرود مرغ طوفان
 بر فراز سطح تیره رنگ و یا باد ابرها بسیار اگر در آرد مرغ طوفان
 بین و یا باد ابرها بآن درخشش سیاه فام در پرواز است
 در حالیکه گاه بر سر و بال خود را با موج مرساند و گاه بر خندند آبرها
 ابرها صغیر مینماید صیحه کشد از فریاد جهورانه این مرغ نورش در ملکوت
 ابرها میرسد در این فریاد عطش نسبت بطوفان مشتعل است این مرغ
 صید این درخشش بر افروخته است احساس است و اطمینان بر دوزیر ابرها
 میرشد . از دو کله در یابی در برابر طوفان ناله دزدان مینماید زار که
 میکنند در دریا این طرف و آن طرف میگرنند و در صد و صد صدها
 خوف را از طوفان در اعماق دریا مخفی دارند

4 машқ. Қуйидаги хужжат “настаълиқи шикаста” хат услубида ёзилган. Ўқитувчи ёрдамида ўқинг ва уйда ўқишни ва ёзилишини кўпроқ машқ қилинг.

[illegible]

INCHES 24.

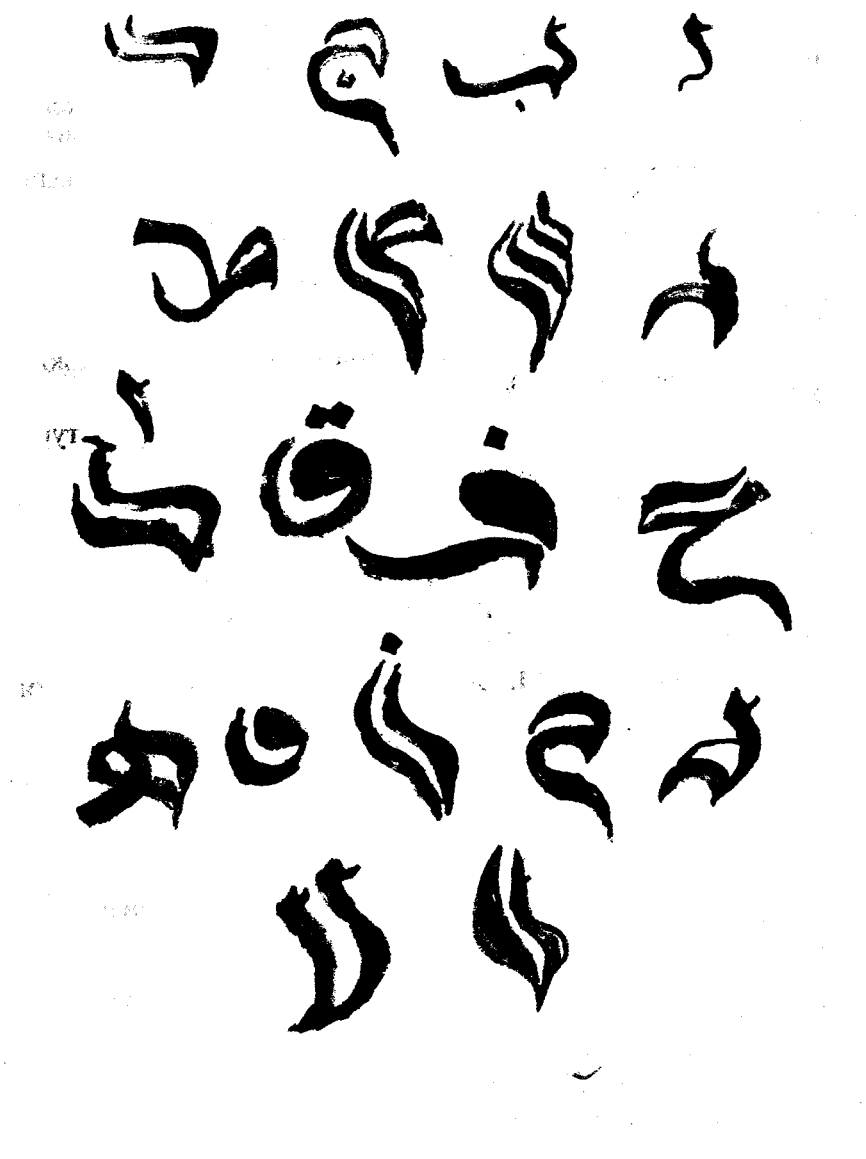
۱
۲
۳
۴
۵
۶
۷
۸
۹
۱۰
۱۱
۱۲
۱۳
۱۴
۱۵
۱۶
۱۷
۱۸
۱۹
۲۰
۲۱
۲۲
۲۳
۲۴
۲۵
۲۶
۲۷
۲۸
۲۹
۳۰
۳۱
۳۲
۳۳
۳۴
۳۵
۳۶
۳۷
۳۸
۳۹
۴۰
۴۱
۴۲
۴۳
۴۴
۴۵
۴۶
۴۷
۴۸
۴۹
۵۰
۵۱
۵۲
۵۳
۵۴
۵۵
۵۶
۵۷
۵۸
۵۹
۶۰
۶۱
۶۲
۶۳
۶۴
۶۵
۶۶
۶۷
۶۸
۶۹
۷۰
۷۱
۷۲
۷۳
۷۴
۷۵
۷۶
۷۷
۷۸
۷۹
۸۰
۸۱
۸۲
۸۳
۸۴
۸۵
۸۶
۸۷
۸۸
۸۹
۹۰
۹۱
۹۲
۹۳
۹۴
۹۵
۹۶
۹۷
۹۸
۹۹
۱۰۰

[illegible]

۶۰۹
۱۳
۵۴

7 машқ. Қуйидаги хат “сунбула” тури бўлиб зулфга ўхшайди. Ушбу алифбо турини ҳозирги алифбо билан қиёслаб ёзилишини машқ қилинг

Амалий машғулотлар учун адабиётлар

1. Ахроров Ҳ.К. Форс тили. (Матнлар насх ва настаълиқ ёзув услубида ёзилган), Маориф., Д., 1992
2. Бобоқулов Р. Эски ўзбек ёзуви. Фан., Тошкент, 1989.
3. Гасанли Г.Ю. Сборник для чтения по персидскому языку. 1983.
4. Дарабади Г.А. Коллеграфия., Баку. 1953.
5. Жувонмардиев Р. Ҳарфлар рақамларда айланганда. Т., 1966.
6. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзуви (Мустақил ўрганувчилар учун), 1989.
7. Иномхўжаев р. Араб ўзбек ёзуви. Ўқув дастур.- Т., 1989.
8. Рустамов Р., Шафойи А., Дарабади Г. Форс дилинда оху китоби. Боку, 1959.
9. Самарқанд. Гўри Мир мақбараси. 1404.
10. Самарқанд. Регистон мажмуаси. Улуғбек мадрасаси. 1417-1420.
11. Қосимова М. Хат ва имлои матни классикии тоҷик. Душанбе, 1976.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши.....	3
---------------	---

Маърузалар

Биринчи маъруза. Кўфий, насх, муҳаққак, райҳоний ёзув усулларни.....	5
Иккинчи маъруза. Сулс, тавқиъ ва рикӯъ ёзув услублари.....	12
Учинчи маъруза. Таълиқ ва шикастаи таълиқ ёзув услублари.....	16
Тўртинчи маъруза. Насълиқ ва шикастаи насълиқ услублари.....	21
Бешинчи маъруза. Қўлёзманинг тайёрлаш жараёни ва ёзув анжомлари.....	25
Маъруза учун адабиётлар.....	30

Амалий машғулот ва хаттотлик машқлари

Биринчи машғулот. Кўфий ёзуви.....	33
Насх ёзуви.....	45
Муҳаққак ёзуви.....	48
Райҳоний ёзуви.....	49
Иккинчи машғулот. Сулс ёзуви.....	51
Рикӯи ёзуви.....	63
Учинчи машғулот. Тавқиъ ёзуви.....	64
Шикастаи таълиқ.....	66
Тўртинчи машғулот. Насълиқ ва шикастаи насълиқ ёзуви.....	69
Бешинчи машғулот. Хаттотлик машқлари.....	75
Шикастаи насълиқ.....	87
Амалий машғулот учун адабиётлар.....	94